

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ У ПІДЛІТКІВ
В УЧНІВСЬКОМУ СЕРЕДОВИЩІ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 8. 2319-сп
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
Матюхіна Валерія Ігорівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
професор кафедри соціальної педагогіки та
спеціальної освіти

Заверико Н.В.

Рецензент: _____

Запоріжжя

2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«___» _____ 20__ року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ**

Матюхіній Валерії Ігорівні

- 1. Тема роботи:** «Профілактика правопорушень у підлітків в учнівському середовищі» затверджена наказом ЗНУ від «15» вересня 2020 р. № 1347-с
- 2. Строк подання студентом роботи:** 23 листопада 2020 р.
- 3. Вихідні дані до роботи:** матеріали педагогічної практики, курсових робіт.
- 4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити):** визначити сутність поняття «делінквентна поведінка»; розглянути сутність та особливості злочинів, що скоюють неповнолітні як соціального явища; проаналізувати особливості вітчизняного та зарубіжного досвіду профілактики злочинів скоєних неповнолітніми; визначити зміст та технологію профілактики злочинів скоєних неповнолітніми; розробити соціально-педагогічну програму профілактики правопорушень учнями старшого підліткового віку, схильних до девіантної поведінки; перевірити ефективність проведеної роботи.
- 5. Перелік графічного матеріалу:** 8 рисунків з наочним відображенням отриманих емпіричних даних та порівнянням результатів контрольної та експериментальної груп; 5 таблиць з результатами дослідження.

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Заверико Н.В.		
Розділ 1	Заверико Н.В.		
Розділ 2	Заверико Н.В.		
Висновки	Заверико Н.В.		
Додатки	Заверико Н.В.		

7. Дата видачі завдання 17 вересня 2019 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	жовтень-листопад	виконано
2	Написання вступу	листопад	виконано
3	Написання першого розділу	грудень-квітень	виконано
4	Написання другого розділу	травень-вересень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Оформлення додатків	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	жовтень-листопад	виконано
8	Захист грудень		

Студент _____ **Матюхіна В. І.**

Керівник роботи _____ **Заверико Н.В.**

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ **Апхтіна В. В.**

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 81 с., 5 таблиць, 8 рисунків, 60 джерел, 4 додатки.

Об'єкт дослідження: профілактика делінквентної поведінки підлітків.

Предмет дослідження: профілактика протиправної поведінки учнів старшого підліткового віку.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму профілактики протиправної поведінки учнів старшого підліткового віку, схильних до правопорушень.

Методи дослідження:

- теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення;
- емпіричні – анкетування, порівняння, педагогічний експеримент.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до профілактики делінквентної поведінки підлітків, що включає не лише інформування про наслідки такої поведінки, а й передбачає формування навичок соціальної компетенції.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної програми з формування правосвідомої поведінки підлітків.

Галузь використання: загальноосвітні школи, навчально-виховні та лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників, служба у справах неповнолітніх, ювенальні служби пробації.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА; ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА; ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА, УЧНІ СТАРШОГО ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ, НЕПОВНОЛІТНІ ПРАВОПОРУШНИКИ, ПРОФІЛАКТИКА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ, СЛУЖБА ПРОБАЦІЇ

SUMMARY

Matiukhina V.I. Prevention of Delinquency in Adolescents in the Learning Environment.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (6 items), 4 addenda on 9 pages. The qualifying work volume is 96 pages long, 81 of them – main text. There are 5 tables and 8 illustration.

The qualifying work gives theoretical survey and describes the experimental research of juvenile delinquency problem, psychological aspects and reasons of such behavior. It defines the conditions and means of preventative and correlative influence directed to promoting the formation of responsible and law-abiding citizens.

The research object: prevention of delinquent behavior of adolescents.

The research subject: prevention of illegal behavior of of juvenile students.

Purposeful work to eliminate shortcomings in the field of family, school, labor education of minors is carried out with the help of specific tools specific to the bodies involved in this activity, in addition, preventive work is more effective if closely related to the organization of meaningful leisure.

The research tasks are:

1) consider the nature and features of crimes committed by minors as a social phenomenon;

2) to analyze the features of domestic and foreign experience in the prevention of crimes committed by minors:

3) determine the content and technology of prevention of crimes committed by minors;

4) develop recommendations for the use of the program of socio-pedagogical prevention of crimes against property of older adolescents prone to delinquency.

The part 1 «Theoretical analysis of social and pedagogical work on prevention of offenses among adolescents» describes the essence of the notions «deviation» and

«delinquency», them features as a social phenomenons, factors that course theirs origin; considers peculiarities of juveniles delinquency behavior; analyzes foreign and native experience of prevention of juveniles delinquency behavior.

The part 2 «Program of empirical research of social and pedagogical work on prevention of offenses among adolescents in school conditions» shows the results of consultive, formative and monitoring stages of the experimental work of prevention of juveniles delinquency behavior, the effectiveness of the program of preventative measures from delinquency behavior of juveniles is grounded, implemented and checked.

The analysis of results has proved the effectiveness of formulated and implemented program of socially-pedagogical preventative measures from delinquency behavior of juvenile students inclined to deviations.

Key words: deviant behavior; delinquent behavior; illegal behavior, senior adolescents, juvenile offenders.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЄС – Європейський Союз;

Д – девіантні підлітки;

ПА – індекс інтелектуальної активності;

ІВ – індекс ворожості;

ІЗА – індекс загальної активності;

ІЗАД – індекс загальної адаптивності;

ІЗЕ – індекс загальної емоційності;

ІКА – індекс комунікативної активності;

ІМА – індекс мотиваційної агресивності;

ІПА – індекс індекс прямої агресивності;

ЕІ – емоційність інтелектуальна;

ЕК – емоційність комунікативна;

ЕМ – емоційність психомоторна;

ЕРІ – ергичність інтелектуальна;

ЕРК – ергичність комунікативна;

ЕРМ – ергичність психомоторна;

ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад;

КШ – контрольна шкала;

ООН – Організація об'єднаних націй;

ОФДВІ – опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності;

П – про соціальні підлітки;

ПІ – пластичність інтелектуальна;

ПК – пластичність комунікативна;

ПМ – пластичність психомоторна;

СМ – швидкість психомоторна;

ЦСССДМ – центри соціальних служб для сім'ї дітей та молоді;

ШІ – швидкість інтелектуальна;

ШК – швидкість комунікативна;

ШМ – швидкість психомоторна

ШСП – шкільні служби порозуміння;

ЮНІСЕФ – дитячий фонд ООН (United Nations Children's Fund).

ЗМІСТ

Вступ.....	10
Розділ 1. Теоретичний аналіз соціально-педагогічної роботи з профілактики правопорушень серед підлітків.....	14
1.1. Соціально-педагогічні засади профілактики правопорушень серед неповнолітніх.....	14
1.2. Превентивно-правове виховання підлітків та первинна профілактика правопорушень.....	25
1.3. Вторинна та третинна профілактика правопорушень; ювенальна пробація в Україні.....	33
Розділ 2. Програма емпіричного дослідження соціально-педагогічної роботи щодо профілактики правопорушень серед підлітків в умовах школи.....	48
2.1. Визначення групи ризику серед учнів загальноосвітньої школи щодо скоєння правопорушень за проявами досліджених суб'єктивних чинників ...	48
2.2. Програма попередження правопорушень.....	62
2.3. Аналіз результатів реалізації програми профілактики правопорушень...	70
Висновок.....	78
Список використаних джерел.....	82
Додатки.....	88

ВСТУП

Хоча за статистичними даними кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, за останні п'ять років в Україні зменшилася. Про це свідчать дані надані Генеральною прокуратурою України у відповідь на інформаційний запит УНН [15]: так, зафіксована кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, у 2013 році становить 8781 (з них 129 особливо тяжких злочинів), у 2014 році – 7467 (89 особливо тяжких злочинів), у 2015 році – 7171 (128 особливо тяжких), у 2016 році – 5230 (75 особливо тяжких), у 2017 році – 5608 (117 особливо тяжких), у 2018 році – 4750 (92 особливо тяжких злочини). Таким чином, кількість злочинів, скоєних неповнолітніми, впродовж 2013-2018 рр. зменшилася на 4 тисячі, тобто на 50 %. Найбільше злочинів за 2013-2018 роки неповнолітні вчинили проти власності: 6366 злочинів – у 2013, 5531 злочин – у 2014, 5442 злочини – у 2015, 4044 злочини – у 2016, 4158 злочинів – у 2017 та 3551 злочин у 2018 році.

Проте, ці дані свідчать, що проблема правопорушень серед підлітків все ще залишається актуальною, а отже і питання профілактики правопорушень неповнолітніми теж.

Профілактика правопорушень неповнолітніх є проблемою в першу чергу соціально-педагогічного напрямку, тому що вона тісно пов'язана з вирішенням кола виховних завдань. Рання профілактика – це один з найдієвіших способів знизити рівень правопорушень серед підлітків у майбутньому, в той же час не менш важливими є вторинна та третинна профілактика, яка допомагає вирішувати проблему, яка вже існує в сучасності. Підготовка профілактичних заходів ефективна, якщо враховувати соціальні причини та суб'єктивні чинники скоєння правопорушень підлітками, які є динамічними показниками, що підвищує актуальність цього дослідження.

Питання профілактики правопорушень неповнолітніх розглянуто в науковій літературі, зокрема у працях з педагогіки та соціальної роботи

(О. Беци, М. Галагузової, В. Кривуші, В. Синьова, А. Сухова, та ін.), права (О. Бандурки, О. Джузи, О. Зубкова, В. Львовичина, В. Наливайко, О. Неживець, М. Панасюка, В. Прусс, М. Садовнікова, В. Трубнікова, Д. Ягунова, А. Ярового та ін.), психології (Н. Максимова, Л. Ростомова, Н. Савчук, І. Ярмиш, та ін.) і безпосередньо соціальної педагогіки (Ю. Гарасимів, М. Гевко, С. Горенко, Н. Калашник, О. Караман, А. Капської, С. Харченко, Ю. Чернецкої та ін.).

Зокрема, філософські аспекти проблеми протиправної поведінки розкрито у працях С. Анісімова, Е. Еріксона, Дж. Локка, А. Скрипника, Ж. Сартра.

Школа несе моральну відповідальність за вчинки своїх вихованців, тому значний пласт профілактичної роботи здійснюється саме в умовах загальноосвітнього закладу, з приділенням особливої уваги учням з відхиленнями морального розвитку та віктимною соціалізацією. Робота з такими підлітками передбачає особистісно-орієнтований підхід, з урахуванням типологічних, вікових, та індивідуальних особливостей школяра.

В широкому розумінні профілактика, як діяльність соціального педагога розглядається як один із засобів соціального регулювання взаємин у суспільстві, що має на меті зниження рівня злочинності через сукупність соціально-педагогічних; економічних; організаційних та правових заходів спрямованих на попередження злочинів.

Загальносоціальність системи заходів попередження злочинності покликана забезпечити необхідний рівень економічної самостійності, загальної та національної культури, соціального виховання, загальної освіти та основ професійного навчання підлітків.

Особливостями системи є те, що вона взаємодіє з соціальною. Економічною та карною політикою держави; має власну законодавчу базу, включаючи комплекс правових актів, що регулюють питання створення оптимальних умов життя, виховання дітей і молоді, захисту їх прав та інтересів, нейтралізації негативного впливу на них, запобігання бездоглядності, аморальним проявам і т. ін.; реалізується у тому числі і через низку цільових

програм з запобігання бездоглядності та надання матеріальної допомоги малозабезпеченим сім'ям; забезпечує діяльність усіх суб'єктів профілактики злочинів серед неповнолітніх, яка спирається на відповідну інформаційно-аналітичну базу та забезпечується бюджетним фінансуванням.

Особливості у системі заходів боротьби зі злочинами, що скоюють неповнолітні пов'язані також зі специфікою фактичного та правового становища підлітків як вікової групи, адже сама ця група найбільш гостро відчуває вплив негативних чинників соціального середовища. Не менш важливим для побудови ефективної профілактичної діяльності є специфіка детермінант злочинності та особистісні якості злочинців-підлітків.

Запобігання цій злочинності планується і проводиться стосовно різних контингентів неповнолітніх і молоді, що за цільовою спрямованістю мають на меті запобігати протиправним діям, припиняти їх, а також не допускати можливість рецидиву.

Об'єкт дослідження: профілактика протиправної поведінки підлітків.

Предмет дослідження: профілактика протиправної поведінки учнів старшого підліткового віку.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму профілактики протиправної поведінки учнів старшого підліткового віку, схильних до правопорушень.

Гіпотеза: цілеспрямована робота щодо ліквідації недоліків у галузі сімейного, шкільного, трудового виховання неповнолітніх здійснюється за допомогою специфічних засобів, характерних для органів, які беруть участь у цій діяльності, крім цього профілактична робота ефективніша, якщо тісно пов'язана з організацією змістовного дозвілля школярів.

Для досягнення даної мети, нами були поставлені такі завдання:

1) розглянути сутність та особливості злочинів, що скоюють неповнолітні як соціального явища;

2) проаналізувати особливості вітчизняного та зарубіжного досвіду профілактики злочинів скоєних неповнолітніми;

3) визначити зміст та технологію профілактики злочинів скоєних неповнолітніми;

4) розробити та провести соціально-педагогічну програму профілактики правопорушень учнями старшого підліткового віку, схильних до правопорушень;

5) перевірити ефективність проведеної роботи

Для виконання поставлених завдань, ми будемо використовувати наступні методи:

– теоретичні – аналіз, систематизація, узагальнення – дозволять опрацювати наукові джерела, вивчити психодіагностичні матеріали, визначити сутність соціально-педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків;

– емпіричні – анкетування, забезпечить визначення стану обізнаності підлітків про явище правопорушення, його шкоду, як особистості так і суспільства загалом; порівняння, що дозволить нам на основі проведеного дослідження розробити рекомендації, щодо профілактики агресивної, поведінки підлітків, попередження скоєння злочинів проти власності та порушень прав оточуючих; педагогічний експеримент – дозволить визначити особливості застосування тренінгу як засобу соціально-педагогічної профілактики правопорушень.

Теоретичне значення роботи полягає у комплексному підході до профілактики делінквентної поведінки підлітків, що включає не лише інформування про наслідки такої поведінки, а й передбачає формування навичок соціальної компетенції.

Практичне значення роботи полягає у розробці соціально-педагогічної програми з формування правосвідомої поведінки підлітків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

1.1. Соціально-педагогічні засади профілактики правопорушень серед неповнолітніх

В сучасній Україні існує ряд несприятливих тенденцій, стосовно підліткової злочинності. Детально їх описує Г. Пономаренко. Так збільшується відносна частка саме дитячої і молодіжної злочинності. Йде «омолодження» суб'єктів, що скоюють правопорушення, так з 2006 року, зросла кількість правопорушників віком 11-15 років серед неповнолітніх з 22 % до 31,8 % [24]. Крім цього, зростає кількість злочинів, що скоюють дівчата-підлітки, за останні 5 років цей показник зріс на 8 %, також зросло число залучених до кримінальної відповідальності дівчат у віці 14-17 років. Продовжує зростати рецидивна злочинність, що говорить про недостатню ефективність вторинної профілактики. Саме рецидивна злочинність підлітків складає біля чверті від загальної злочинності, а 60 % всіх осіб що є рецидивістами мали проблеми з законом ще в підлітковому віці.

На ґрунті девальвації моральних цінностей, зниження життєвого рівня населення швидко відновлюються традиції кримінальних субкультур (так звана «кримінальна романтика»), а також шкідливі звички, що активно виявляються в молодіжному середовищі [41].

Мета соціально-педагогічної роботи з правопорушниками – запобігання розповсюдження правопорушень як соціального явища, мінімізація їх негативних наслідків; запобігання формуванню схильності до протиправної поведінки, створення умов для відновлення нормативного способу життя осіб, схильних до делінквентної поведінки. Одним з напрямків такої роботи є профілактика правопорушень. Однак, перш ніж говорити про зміст, організацію

і здійснення профілактичної роботи з молоддю, необхідно чітко означити в якому сенсі ми будемо вживати термін «профілактика».

У Великому юридичному словнику цей термін визначено так: «Профілактика злочинності (від грец. Prophylakticos – запобіжний) – попередження злочинності; комплекс засобів, спрямованих на виявлення, обмеження чи усунення факторів злочинності в цілому та її окремих видів, суспільної небезпеки особистості злочинця» [52, 502].

У кримінології під профілактикою розуміють «суспільно-державний процес, основна спрямованість якого – усунення з життя причин і умов, що сприяють відхиленню в поведінці людини та запобігання здійсненню нею правопорушень» [8, 7]. Кримінологічна наука також визначає профілактику як «діяльність державних органів (в тому числі і органів внутрішніх справ) і громадських організацій щодо виявлення і усунення причин, що породжують злочини, і умов, що сприяють їх скоєнню» [26, 4] і як «відношення між соціальними суб'єктами, що безпосередньо направлені на ліквідацію криміногенних факторів та створення умов, які запобігають або нейтралізують можливість формування особистості злочинця та реалізації антигромадської спрямованості» [54, 16].

Найбільш узагальнене визначення профілактики на основі розробленого у юридичній науці категоріального апарату дає К. Ігошев: «Профілактика – це конкретно складена на відповідному історичному етапі суспільного життя складна, об'єктивно зумовлена система соціально керованої діяльності, що забезпечують науково-теоретичну розробку та практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів та злочинності» [16, 74]

Соціологічний енциклопедичний словник термін «профілактика» розкриває з точки зору охорони здоров'я і тлумачать як «систему соціально-економічних та медичних заходів, що здійснюються державою, органами та установами охорони здоров'я, метою яких є усунення причин та умов, що породжують захворювання, спрямованих на зміцнення здоров'я, зниження смертності, збільшення здорового, соціального активного довголіття [54, 73].

В своїй роботі ми спиратимемося на соціально-педагогічне визначення профілактики правопорушень узагальнене В. Оржеховською: «Як юридичний термін профілактика в широкому плані – це складна об'єктивно обумовлена система керованої діяльності, що закономірно склалася на конкретному історичному етапі суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну і практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів і злочинності. Педагогічна профілактика в залежності від вибору об'єкта впливу, змісту профілактичної роботи містить у собі деякі аспекти соціальної профілактики: загально-соціальної, спеціальної, індивідуальної. Вона спрямована на вдосконалення способу життя школярів з використанням суспільства. Як і загальна профілактика, педагогічна спрямована проти тих явищ соціального життя, які детермінують порушення норм моралі і виступають як один із засобів правильної соціальної орієнтації людей, стимулу суспільно значимої поведінки» [38, 15].

Говорячи про підлітків як цільову аудиторію нашого дослідження маємо означити специфіку фізичного, психічного, соціального та морального розвитку цієї вікової групи в рамках середньостатистичної норми.

Фізіологічний розвиток в підлітковому віці здійснює своєрідний стрибок. Дорослішання проходить прискорено і нерівномірно. Така специфіка розвитку організму підлітка в період статевого дозрівання, ускладнює його психічне та фізичне самопочуття. Суттєві зміни в репродуктивній та ендокринній системах; зростання апетиту набір ваги, посилення акцентуацій характеру та перепади настрою через нестабільний гормональний фон, зміна конституції тіла, що включає певне зміщення центру ваги, яке призводить до появи незграбності – все це може стати чинником, який призводить до делінквентної поведінки.

Психічний розвиток також потерпає суттєвих змін, активізуються когнітивні функції; пам'ять та увага стають більш довільними; вирішення розумових задач від інтуїтивного переходить на більш усвідомлений та логічно обґрунтований щабель; в емоційно-вольовій сфері відбуваються процеси характерні для кризового періоду. Так, наприклад, Е. Еріксон виділяв в

підлітковому віці психосоціальну кризу «его-ідентичність» – рольове змішання (криза ідентичності). Ця криза полягає в неспроможності зібрати в цілісну картину усі набуті до підліткового віку знання про себе та інтегрувати чисельні образи «Я» в особистісну ідентичність. В цей час за Е. Еріксоном розвиток особистісної ідентичності значною мірою відбувається під впливом соціальних груп, з якими ідентифікує себе дитина підліткового віку. Саме тому, вплив суспільства, а особливо груп однолітків є дуже суттєвим в даний період часу. Таким чином, основний акцент робиться на те, як на «его» впливає суспільство, особливо групи однолітків, і звичайно такі референтні групи можуть підштовхувати підлітка до протиправної поведінки.

Л. Анн [2] розглядає вікову кризу підліткового віку в двох основних формах: криза незалежності та криза залежності. Симптоми кризи незалежності – це упертість, негативізм, свавілля, знецінювання ролі та думки дорослих, негативне ставлення до вимог, які раніше виконувалися. Головна власність, яку оберігає підліток та захищає її від інших – це власний внутрішній світ, який він гостро відчуває. Симптоми кризи залежності – надмірна слухняність, залежність від старших чи сильних, регрес до старих інтересів, смаків, форм поведінки. З погляду розвитку найбільш сприятливим виявляється саме перший варіант, він дозволяє перейти дитині на щабель дорослості, проте саме така криза може спровокувати делінквентну поведінку.

Л. Орбан-Лембрик [35] виділяє такі кризові явища підліткового віку:

- «конфлікт моралі» та зміни в характері взаємин підлітка з дорослими;
- зміни в характері взаємин з однолітками;
- активне самопізнання та загострення потреби у спілкуванні;

Окрім кризи підліткового віку на формування особистості підлітка та його соціалізацію суттєво впливають основні соціальні інститути і в першу чергу – сім'я [30]. Сімейні чинники, такі як соціальний статус, рід занять, специфіка взаємин між членами сім'ї, матеріальний та освітньо-культурний рівень батьків тощо, значною мірою визначають соціально-психологічний розвиток особистості. Різні стилі виховання (гіпопротекція, гіперопіка,

симбіотичний зв'язок), що формують, в свою чергу, специфічні особистісні якості, як-от: несамокритичність, низьку або завищену самооцінку, недорозвиненість вольової сфери можуть стати чинником прояву делінквентної поведінки. Так, авторитарна позиція імовірно спотворить соціально-психологічний розвиток особистості. Надмірна опіка і контроль, необхідні, на думку батьків, призведуть або до позбавлення можливості підлітка бути самостійним, або до протестних настроїв з його боку, надмірному прагненню відділитися від сім'ї, загостренню протистояння між дитиною та батьками. Надмірне заступництво, прагнення звільнити дитину від труднощів і неприємних обов'язків призводять до дезорієнтації, нездатності до об'єктивної рефлексії.

Навчальний заклад (школа чи інший), в якому навчається підліток. Школа є основним інститутом соціалізації підлітка, в якому здійснюється відпрацювання моделей побудови соціальних відносин. Школа виступає одночасно і агентом соціалізації та профілактики делінквентної поведінки, але в той же час може нести ризики віктимізації, якщо профілактичні заходи, протидія булінгу та організація виховної роботи здійснюються в ній неналежним чином, те ж саме стосується і закладів професійної освіти, в яких навчаються підлітки. Профілактичний потенціал навчальних закладів ми розглянемо більш детально у наступних параграфах, тут же варто визначити школу як соціально-педагогічний чинник девіантної поведінки неповнолітніх.

Д. Сочивко та В. Литвишков визначили 4 ключові наслідки дефіцитарності освіти: соціально-психічна депривація школяра; культурна і соціально-педагогічна занедбаність; відхилення чи затримки в індивідуальному, віковому, фізичному, психічному, соціальному, духовному розвитку дітей і підлітків; відхилення в індивідуальній поведінці, навчальній, трудовій та інших видах діяльності, включаючи їх асоціальні форми (правопорушення і злочини) [51].

Друзі та референтна група однолітків також є чинниками, що можуть провокувати делінквентну поведінку підлітків. У спілкуванні з друзями виникає

відчуття приналежності до групи і можливість проявити свою унікальність, саме у спілкуванні в таких групах можуть виникати антигромадська, протиправна, кримінальна поведінка. За даними анкетування підлітків що до скоєння протиправних дій підлітка проведеного Запорізьким ЦСССМ [19] найчастіше спонукають вплив друзів та знайомих 52 % та бажання розважитись – 31 %, а необхідність здобути гроші лише у 17 %. Соціальна психологія [29] визначає соціальну групу як будь-яку сукупність індивідів, що знаходяться у взаємодії, поєднаних спільними інтересами та які надають один одному допомогу. Зовнішні характерні ознаки соціальної групи: розвиток; певний набір соціальних норм, які регулюють взаємодію; своя рольова структура.

Референтна група виконує дві важливі функції:

- нормативна функція – референтна група виступає як джерело норм поведінки, соціальних установок і ціннісних орієнтації індивіда;
- порівняльна функція – референтна група виступає тут як еталон, за допомогою якого індивід оцінює себе та інших [29].

Зважаючи на це, обмеження спілкування підлітків з референтною групою може лише нашкодити його розвитку, вуличні групи формуються та мають зазвичай соціально-нейтральний характер, проте за певних чинників можливе переростання стихійних та спонтанних вуличних груп в асоціальні та навіть протиправні, і це привід до більш глибокої профілактичної роботи з її учасниками. Найбільший ризик виникнення протиправної поведінки якщо підліток потрапляє в неформальне злочинне угруповання неповнолітніх. Відрізнити таке угруповання можливо, якщо воно має дорослу людину із злочинним минулим в якості або консультанта, або повноправного керівника, структура такого угруповання має вертикальну жорстку ієрархію та об'єднує осіб, схильних до агресивної протиправної поведінки [14].

Особливої соціально-педагогічної уваги з профілактики правопорушень необхідно приділяти представникам ряду субкультур, особливо тих, що включають елементи вживання наркотичних речовин (рейвери, растамани, психонавти і т. д.); агресивні політичні та гендерні рухи (скінхеди, редфем,

«Мужское государство» і т. д.) та безпосередньо кримінальні субкультури (гопніки, «Арештантський уклад єдин»).

Субкультури не деструктивного характеру за несприятливих умов також можуть провокувати виникнення девіацій та протиправної поведінки, так В. Павелків зазначає: «Механізмом девіантної поведінки є формування і закріплення негативних девіацій у системі простору молодіжних субкультур. На думку багатьох дослідників, це безпосередньо пов'язано з неадекватною реакцією суспільства на ту чи іншу форму соціальної девіації, зокрема, «наклеюванням ярликів» на девіантів (явище стигматизації), які стають в майбутньому своєрідним компасом для молодих людей що стає формою культу в молодіжних субкультурах» [39].

У сферу взаємин (підліток – батьки, підліток – однолітки) С. Буреніна включає додаткову ланку – гроші, оскільки в житті сучасних підлітків гроші починають відігравати важливу, самостійну роль. Вже факт розшарування сімей за ознакою «бідності – багатства» дає змогу припустити, що дитині з малозабезпеченої сім'ї недоступні платні послуги із сфери освіти, культури, і якість соціалізації як процесу входження в світ цінностей може бути значно знижена. І тому, коли досліджується соціальна ситуація розвитку підростаючого покоління, завжди на другому плані стоїть проблема грошей, яка в сучасних умовах нестабільності та соціального розшарування є особливим фактором соціалізації. Саме тому сьогодні дослідники все частіше говорять про те, що доцільним способом інвестування є вкладання їх в освіту і виховання дітей [8].

Профілактика правопорушень серед неповнолітніх – це сукупність заходів держави та громади, що спрямовані на нейтралізацію причин виникнення правопорушень а також на нейтралізацію їх наслідків. Складовими цієї діяльності є підвищення правосвідомості підлітків, організація їх змістовного дозвілля, формування у них конструктивних інтересів та потреб.

Демократизація та гуманізація та гуманізація навчальними закладами передбачає відповідну корекційну роботу з окремими учнями, які мають

асоціальну спрямованість поведінки.

Оновлені принципи профілактики правопорушень серед підлітків спираються на рекомендації ЄС, документах ООН та ЮНІСЕФ:

1. Проактивний, відновний підхід, що передбачає усунення причин дитячої злочинності, активну участь громади у створенні профілактичних заходів, формування у дітей почуття відповідальності за свої вчинки та усвідомлення наслідків протиправної поведінки.

2. Врахування психологічних особливостей дітей, їх фізичного та морального стану, соціальної ситуації розвитку, психологічних потреб тощо.

3. Повага до суспільних цінностей, так як правопорушення серед підлітків є відображенням ситуації в суспільстві взагалі.

4. Визнання прав дитини, що передбачено міжнародними нормативно-правовими актами, включаючи здійснення індивідуального підходу до правосуддя неповнолітніх, надання переваги ресоціалізаційним та психокорекційним заходам замість каральних [53].

Враховуючи, що правопорушення тісно пов'язані з процесами деморалізації суспільства, бездомністю, безробіттям, зростанням явищ наркоманії та токсикоманії, з розпадом сім'ї, та іншими соціально негативними явищами, доречним є комплексний підхід до вирішення даної проблеми. Тож з метою профілактики правопорушень підлітків об'єднують ресурси громади і створюють так звану Координаційну раду, в яку залучають представників правоохоронних органів та органів місцевої влади, соціальних служб, нерядових організацій. Координаційна рада адаптує профілактичну модель до умов міста/району/області та забезпечує її реалізацію, шляхом сприяння формуванню мультидисциплінарної команди з представників відповідних служб, які б виконували конкретні завдання для допомоги в конкретних випадках, коли підлітки проявляють девіантну та делінквентну поведінку.

Згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24.12.1995 року, захист законних прав та інтересів, а також профілактика правопорушень осіб, які не досягли

вісімнадцятирічного віку, здійснюється:

1) центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей;

2) уповноваженими органами внутрішніх справ;

3) приймальниками-розподільниками для дітей органів внутрішніх справ;

4) школами соціальної реабілітації та професійними училищами соціальної реабілітації органів освіти;

5) центрами медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;

6) спеціальними виховними установами Державної кримінально-виконавчої служби України;

7) притулками для дітей;

8) центрами соціально-психологічної реабілітації дітей;

9) соціально-реабілітаційними центрами (дитячі містечка)

Профілактика правопорушень здійснюється на трьох рівнях: первинна, вторинна, третинна, кожному з яких притаманна своя цільова аудиторія, інструменти та методи роботи.

Первинна профілактика має на меті налагодження конструктивної взаємодії підлітків з соціумом (соціально прийнятна, законослухняна поведінка). Головними суб'єктами цього рівня є система освіти, шкільні служби порозуміння (ШСП), а також самі підлітки, що після спеціальної підготовки здійснюють профілактичну роботу за принципами «рівний – рівному» [53].

Вторинна профілактика здійснюється в тих випадках, коли реєструються адміністративні правопорушення або інші прояви делінквентної поведінки підлітків, але такі, що не підпадають під дію статей Кримінального кодексу України. Зазвичай профілактичну діяльність здійснює соціальний педагог, практичний психолог або шкільна Рада профілактики.

Важливим компонентом вторинної профілактики є корекція. Соціальний

педагог здійснює педагогічну корекцію, а психолог здійснює психокорекцію (ця форма роботи може проводитись в формі групової роботи).

Профілактична робота першого та другого рівнів включають роботу не лише безпосередньо з підлітками, а і зі значущими для них дорослими, в першу чергу батьками та вчителями. В форматі лекцій, семінарів, круглих столів, бесід, зустрічей з фахівцями (юрист, інспектор у справах неповнолітніх, нарколог, гінеколог, андролог, сексопатолог та інші) основною метою яких є підвищення педагогічної компетентності членів сім'ї та педагогів, що працюють з підлітком.

Третинна профілактика — це комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, до суспільно корисної діяльності, освітній заклад, трудовий колектив; забезпечення не повторення протиправних дій після подолання стійких проявів негативної поведінки. Соціально-педагогічна діяльність на третьому рівні профілактики здійснюють в різноманітних осередках допомоги особистості, таких як: реабілітаційні центри, клініки дружні до молоді, анонімних кабінетах, громадських приймальнях.

Третинна профілактика розглядає девіантну поведінку як соціальне захворювання, тому вона здійснюється індивідуально та спрямована на те, щоб попередити перехід сформованого захворювання в його важчу форму – стійку дезадаптацію [6, 31]

Третинну профілактику здійснюють силами як професіоналів (психотерапевтів, терапевтів, соціальних працівників і психологів), так і зацікавлених громадян (консультантів, членів соціально підтримуючих груп і співтовариств), нерідко з числа тих, хто сам потрапляв у складні життєві ситуації та реабілітувався після вчинення правопорушень.

Окрім поділу профілактики на рівні, профілактичні заходи класифікують за ознакою специфічності, так до загальної профілактики відносять здійснення превентивних заходів спрямованих на попередження виникнення проблемних ситуацій та проявів негативної ризикованої поведінки у підлітків, а до

спеціальної профілактики відносять систему заходів, спрямовану на попередження та локалізацію конкретних негативних явищ (профілактика підліткового суїциду, профілактика небезпечної статевої поведінки тощо).

Як бачимо загальноосвітні заклади виконують значну профілактичну роботу щодо попередження скоєння неповнолітніми правопорушень. Сучасна система профілактики є розгалуженою та технологічно закріпленою і включає:

- облік важковиховуваних дітей та підлітків та організація з ними відповідної психокорекційної роботи, супроводу та підтримки;
- щотижневе відвідування проблемних та неблагополучних сімей;
- тематичні батьківські збори, консилиуми, педагогічні семінари та практикуми;
- виховні години морально-етичної проблематики;
- ведення картотеки (неблагополучні сім'ї, діти-інваліди, діти з послабленим здоров'ям, діти-сироти, обдаровані діти, важковиховувані і т.д.)
- консультації для вчителів, учнів, батьків;
- співробітництво з центрами соціальних служб для молоді; комісією в справах неповнолітніх; медичними установами та громадськими організаціями.

Очікуваними результатами профілактики правопорушень серед підлітків ми вважаємо в першу чергу зниження кількості підлітків, що мають прояви девіантної та делінквентної поведінки, серед учнів загальноосвітніх шкіл, а також зменшення кількості повторних правопорушень.

Характерними особливостями профілактичної роботи з підлітками є органічне поєднання чуйності до особистості дитини, готовності прийти на допомогу та підтримати і в той же час жорстка принциповість, не уклінне слідування загальнолюдським цінностям та суспільній моралі.

Цілісний підхід до справи профілактики передбачає консолідацію та синергію доступних засобів її здійснення, таких як засоби економічного, виховного та культурного характеру: правове виховання, цілеспрямована діяльність по усуненню умов та причин, що сприяють скоєнню правопорушень, єдність вихованих вимог від сім'ї та школи.

1.2. Превентивно-правове виховання підлітків та первинна профілактика правопорушень

Превентивно-правове виховання підлітків – це комплексний виховний вплив соціальних інституцій на особистість, спрямований на забезпечення сприятливих умов для розвитку, саморозвитку і самореалізації її внутрішнього потенціалу; збереження, підтримку та захист благополуччя дитини разом з профілактикою девіантності, викорінення джерел стресу в самій дитині та в її найближчому соціальному оточенні [38]. Дане поняття тісно пов'язано з такими педагогічними термінами як «соціокультурна реальність»; «превентивна виховна діяльність», «превентивна освіта», – «виховне середовище», «превентивне виховне середовище», «формування превентивного виховного середовища», «виховна система», «партнерська взаємодія», «партнерська взаємодія ЗНЗ у формуванні превентивного виховного середовища», «педагогічний менеджмент», «система науково-методичного супроводу», «ресурсне забезпечення превентивного виховного середовища», «моделювання», «педагогічний моніторинг» детальні визначення яких подано в концепція формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу в умовах нової соціокультурної реальності [24, 42].

Багато науковців присвятили свої дослідження питанням девіантної поведінки підлітків та можливостей її попередження, а саме: Л. Берковіц, В. Бехтерєв, А. Кеттле, Д. Райт, С. Рей, Г. Тард та ін.

Питаннями превентивно-правового виховання підлітків займались В. Дубровський, М. Кашук, Л. Канішевська, Т. Кириленко, М. Левківський, В. Лозова, О. Микитюк, В. Оржеховська, Є. Певцова, М. Подберезський, А. Сиротенко, А. Стаканков, І. Тараненко, М. Ткачова, Л. Твердохліб, М. Фіцула, В. Ягупов. В останні десятиліття проблеми правового виховання громадян у різних його аспектах отримали серйозне статистичне та наукове підґрунтя.

Первинна профілактика правопорушень – це рання профілактика, спрямована на налагодження конструктивної соціальної взаємодії формування усвідомленої правової поведінки [24].

Державні документи освітнього спрямування, такі як Закон України «Про освіту» (2017), Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття»), «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти», «Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» та інші акцентують увагу держави, суспільства та педагогів на проблемі громадянського та правового виховання дітей та молоді. Формування повноцінного свідомого громадянина значною мірою відбувається через знання та усвідомлення людиною своїх прав та обов'язків.

Питання правового виховання та профілактики правопорушень намагаються вирішувати не лише від імені держави, так в роки незалежності цим питанням опікувалась і низка громадських організацій, серед яких «Фонд «Освіта для демократії», Інститут громадянської освіти при Національному університеті Києво-Могилянської академії. Цінними надбаннями цих установ є не лише теоретичні, а й ряд практичних заходів, покликаних підвищити рівень правової свідомості та запобігти девіаціям в поведінці підлітків [46].

Формування громадянського суспільства з високим рівнем правової культури – національний пріоритет сучасної України, і досягти його можна шляхом довготривалої цілеспрямованої роботи з підростаючим поколінням. Саме з цією метою була створена Національна програма правової освіти.

В Україні національна система правового виховання зародилася разом зі здобуттям країною незалежності, проте в ряді аспектів вона спирається на вікові традиції правової думки, що панували на цих територіях.

Питання правового виховання підлітків є предметом уваги не тільки школи, батьків та правозахисних органів. Дана проблема має загальнодержавний пріоритет, що знайшло відображення у державних документах, таких як Указ Президента України у 2001 р., в якому затверджено

Національну програму правової освіти населення. В цій програмі декларується «подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечення доступу громадян до джерел правової інформації» [47]. Також ця програма визначає основні напрями правоосвітньої діяльності та першочергові заходи щодо їх реалізації з метою підвищення загального рівня правової культури та вдосконалення системи правової освіти населення, набуття громадянами необхідного рівня правових знань, формування у них поваги до права [47].

Пріоритетними завданнями Національної програми правової освіти населення визначено такі:

- підвищення рівня правової підготовки населення, в першу чергу учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику;

- створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки;

- широке інформування населення про правову політику держави та законодавство;

- забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації;

- вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері

- підвищення рівня правової культури як окремих громадян, так і суспільства в цілому;

- формування у громадян поваги до права, гуманістичних правових ідей, загальнолюдських та національних правових цінностей, а також подоланню правового нігілізму;

- поліпшення якості підготовки викладачів правових дисциплін та підвищенню ефективності викладання цих дисциплін у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих навчальних закладах і закладах післядипломної

освіти;

- підвищенню рівня правової поінформованості населення [47].

Становлення людини як вільної, свідомої, діяльної, відповідальної та творчої особистості та демократизація суспільства є взаємообумовленими явищами, тобто чим більше осіб є свідомими громадянами тим демократичнішим стає держава, і чим вищий рівень демократії в державі, тим активніше розвиваються у громадян ці позитивні якості.

За належної цілеспрямованої роботи підлітки засвоюють правові норми швидше та легше за дорослих, що обумовлено особливостями вікової психології та фізіології, проте лише засвоєння правових норм недостатньо для того, щоб відстоювати свої права та будувати громадянське суспільство, важливо щоб педагогіка в обличчі школи формувала свідомих та відповідальних громадян, тобто таких які спроможні втілювати конкретні правові знання в конструктивні правові дії та вчинки.

Практичне навчання школярів передбачає надання ним можливості апробувати отримані знання на уроках та в позаурочний час у конкретній правовій діяльності. До форм роботи цього напрямку можна віднести акції, брейн-ринги, дебати, рольові ігри, інтерактивні форми роботи та інше.

М. Фіцула зазначає «Перед школою стоїть завдання розширити правові знання молоді, сформувати в неї високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі безумовного дотримання норм права і моралі» [57, 5]. Хочемо підкреслити словосполучення «дух безумовного дотримання», який на нашу думку є ключовим компонентом первинної профілактики.

Свобода, як основний критерій розвитку гуманної і демократичної держави націлена на стимулювання молоді не лише здобувати правові знання, а й користуватися ними у житті.

Перш ніж створювати свою програму з урахуванням сучасних викликів, розглянемо існуючу теоретико-методичну базу для розв'язання означених вище завдань правового виховання та превентивних заходів.

Цікавими є форми роботи у профільних ліцеях, що спеціалізуються на вивченні права, так деякі освітні установи створюють Конституцію освітнього закладу, проводять щорічне святкування дня цієї Конституції, тижні правознавства, конкурси-захисти науково-дослідницьких робіт, брейн-ринги, олімпіади з базових дисциплін з історій та правознавства, турніри «Юний правознавець», правові конкурси тощо. Діяльність Наукових товариств на базі таких ліцеїв сприяє виявленню творчої та обдарованої молоді, активізації наукового потенціалу учнів. І хоча основною метою виконання науково-дослідницьких робіт є залучення учнів до самостійної наукової роботи, ознайомлення їх із широким спектром проблем, прищеплення і розвиток навиків дослідницької роботи, вміння працювати з науковою літературою та джерелами, узагальнювати матеріал та робити на цій основі висновки, така робота у собі також містить профілактичний компонент, адже знайомить учнів з основами права, забезпечує їм змістовне та розвиваюче дозвілля, розвиває навички виконувати певною мірою одноманітну роботу.

Не менш важливими формами правового виховання підлітків є ті, в яких можливо реалізувати педагогічний принцип «рівний-рівному», де підлітки самі виступають носіями правової інформації та цінностей та передають їх однолітками, так в загальноосвітніх школах створюють дитячі молодіжні організації, об'єднання та товариства, де старшокласники, що зацікавлені правознавством стають основними помічниками вчителів у проведенні позаурочної правовиховної роботи у формах диспутів, семінарів, конференцій, «круглих столів», екскурсій, вечорів зустрічей, проведення учнівських олімпіад та інтелектуальних ігор з правознавства, конкурсів-захистів науково-дослідних робіт, випуск стіннівок, зустрічі з цікавими особистостями. Найбільшу концентрацію різноманітних форм роботи використовують на тижнях правознавства. Якщо такі товариства мають свою емблему, гімн, то це «...з одного боку є його своєрідною візиткою, а з іншого – слугує засобом емоційного єднання колективу товариства, дозволяючи всім разом і кожному окремо виразно відчувати приналежність до товариства, більш глибоко

зусвідомити його цілі й завдання» [17, 9].

Перевагами такої форми роботи є те, що вона допомагає здобувати ґрунтовні знання в галузі права та організаційні навички обдарованим та соціально активним учням, які зацікавлені в їх отриманні, однак не повною мірою забезпечує первинну профілактику правопорушень серед учнівського загалу.

Робота в літніх оздоровчих таборах також є важливим елементом профілактики протиправних дій неповнолітніх у вільний від навчання час. Якщо спеціальні програми відпочинку розробляються для дітей із девіантною поведінкою, то таборування матиме значні переваги в роботі з підлітками, що зумовлено зміною звичного соціального середовища, вплив якого може мати є негативні прояви [49, 183].

Важливим аспектом профілактики правопорушень є реалізацію основних завдань правового виховання під час викладення предметів шкільного циклу, в першу чергу «Основ правознавства», а також історії, природознавства, біології, літератури [18, 160].

Значний виховний потенціал має спільна робота шкіл з педагогічними факультетами вищих навчальних закладів. Залучення до профілактики правопорушень майбутніх фахівців з педагогіки, а особливо соціальних педагогів має взаємовигідний характер, адже це сприяє посиленню виховного впливу на учнів з одного боку, а, з іншого, – розширює педагогічний кругозір студентів, формує компетенції та необхідні навички для майбутньої фахової діяльності. Спільні форми правовиховної роботи студентів та школярів можуть відбуватися як тематичні вечори, години запитань та відповідей, антиалкогольні клуби, лекторії, юридичні читання, екскурсії, тощо.

Перспективним напрямком вважають правове виховання підлітків за місцем проживання, зокрема в мікрорайоні. Існує досвід створення правоохоронних загонів створених з старшокласників, які мають активну громадську позицію. Вони можуть надавати велику допомогу інспекціям у справах неповнолітніх, брати участь в рейдах із запобігання бездоглядності,

бешкетування та правопорушень із боку своїх однолітків, підтримувати суспільний порядок за місцем проживання, залучати до роботи з перевиховання підлітків у правосвідомості яких є елементи неправомірної поведінки [18, 161].

Одним із основних принципів правового виховання є співробітництво школи та сім'ї, адже правова культура підлітків залежить не лише від правової культури батьків, а і від стилю виховання, який вони використовують. З метою підвищення правової культури батьків та дотримання ними правових норм створюють спеціалізовані лекторські групи, організовують методичні центри із пропаганди правових знань, а також консультативні пункти для батьків. З батьками важковиховуваних та педагогічно занедбаних дітей які допускають відхилення від норм поведінки, а також до батьків, які не виконують своїх прямих обов'язків щодо виховання дітей правове виховання проводять за спеціальною програмою.

Принципи побудови системи превентивного виховання:

- принцип комплексності передбачає скоординовану взаємодію всіх суб'єктів профілактичної роботи;
- принцип системності передбачає узгодженість, послідовність і взаємозв'язок усіх рівнів профілактичної діяльності;
- принцип науковості забезпечує достовірність аналізу ситуацій, доцільність вибору форм, методів, прийомів реалізації програм фахівцями відповідних галузей;
- принцип інтегрованості передбачає взаємний обмін досвідом між вітчизняними і зарубіжними превентивними програмами;
- принцип мобільності передбачає оперативність у модифікації завдань, форм і методів превентивного виховання, в залежності від зміни вихідних умов та специфіки сфери впливу;
- принцип наступності передбачає використання набутого досвіду при розгортанні конкретних превентивних програм;
- принцип конкретності передбачає наявність чітко сформульованих заходів превентивної програми, строків їх виконання, визначення

відповідальних за їх реалізацію;

- принцип реалістичності передбачає врахування соціального змісту превентивного виховання, та об'єктивний потенціал цільових груп;
- принцип етичності включає моральні основи превентивної діяльності, збереження конфіденційності [47].

Однією з ключових умов успішної первинної профілактики є формування превентивного виховного середовища. В. Оржеховська виділяє шість основних підходів до формування превентивного виховного середовища:

- особистісно-орієнтований підхід – спирається на складові внутрішнього світу дитини, враховує в профілактиці її індивідуальні особливості, спирається на розвиток її позитивної «Я-концепції»;
- системний підхід – покликаний подолати фрагментарність та розпорошеність превентивної виховної діяльності; технологізує навчально-виховний процес; представляє виховання як багатовимірну відкриту систему, яка здійснює узгоджений варіативний вплив на особистість вихованця;
- компетентнісний підхід – орієнтований на становлення конструктивної життєвої стратегії; спрямовує процес виховання на формування у дитини досвідченості (а не обізнаності, поінформованості); у певній життєвій сфері, покликаний формувати в учнів здатності протидіяти негативним впливам соціуму;
- середовищний підхід – розглядає середовище як засіб виховання і як технологію опосередкованого управління процесом формування і розвитку особистості; узгоджує виховні впливи усіх соціальних інституцій; уможливорює ефективний розвиток особистості, її соціальне становлення і перетворення на суб'єкта соціального саморозвитку;
- синергетичний підхід – спирається на основні положення теорії самоорганізації складних систем; наголошує на особливій значущості психолого-педагогічного супроводу процесів самовизначення, саморозвитку і самореалізації особистості;
- культурологічний підхід – передбачає створення єдиного укладу

життєдіяльності загальноосвітнього закладу і сім'ї, гармонізацію інтересів суспільства, навчального закладу та особистості; спирається на досвід дитини та її сім'ї, культурно-національні надбання попередніх поколінь [24, 44].

1.3. Вторинна та третинна профілактика правопорушень; ювенальна пробація в Україні

У випадках коли підліток все ж скоює правопорушення застосовують технології вторинної та третинної профілактики.

Вторинна профілактика – комплекс медичних, соціальних, санітарно-гігієнічних, психологічних заходів, направлених на раннє виявлення, попередження загострень і ускладнень відхилень у поведінці. Профілактика правопорушень здійснюється шляхом накопичення, удосконалення

Вторинна соціально-педагогічна профілактика реалізовується через накопичення, модифікацію та удосконалення форм та методів первинної профілактики, включаючи масові форми роботи, такі як акції, фестивалі, виставки та конкурси, лекторії, розповсюдження соціальної реклами профілактичного спрямування (буклети, плакати, банери, відео та аудіо реклама) [48].

Суб'єктами що здійснюють вторинну профілактику зазвичай є організації з системи соціальних служб, такі як центри соціальних служб для сім'ї дітей та молоді, служби у справах дітей та інші.

Стосовно соціально-адаптаційної та реабілітаційної діяльності соціальних служб існує ряд організаційних проблем, оскільки реалізація комплексної реабілітаційної роботи з підлітками делінквентна поведінка яких пов'язана з адикціями (вживання наркотиків, алкоголю) майже неможлива без медичного втручання.

Третинна (цілеспрямована) профілактика правопорушень підлітків – це низка заходів, спрямованих на превенцію переходу вже наявних відхилень у

поведінці у більш важкі прояви.

Третинна профілактика так само містить заходи з виявлення та усунення причин девіацій, співпрацює не лише з дитиною, а і з конкретними недоліками сімейного та шкільного виховання. Та базисом вторинної профілактики є цілеспрямована робота з тими підлітками, які мають відхилення в поведінці від моральних і правових норм, та з окремими групами таких підлітків задля усунення несприятливих наслідків їх девіацій [60].

Мета вторинної профілактики – запобігання розповсюдженню делінквентної поведінки та її негативних наслідків (правопорушення) як соціального явища; запобігання формуванню схильності до такої поведінки, створення умов для уникнення протиправних дій кожною людиною, можливостей до правового вирішення проблемних ситуацій; створення умов для ресоціалізації та повернення девіантних осіб до нормального способу життя.

Соціально-педагогічна профілактика другого рівня необхідна, щоб розвивати у неповнолітніх сумління, здорове почуття провини, усвідомлення юридичної відповідальності за свою поведінку та окремі вчинки, повагу до законів та суспільних норм. Додатково на рівні цієї профілактики підлітки розвиваються фізично та психічно, за сприятливих умов у них формується здоровий спосіб життя [28].

В тісному взаємозв'язку з третинною профілактикою є система пробації в Україні. Пробація – це система наглядових та соціально-виховних заходів, що застосовуються за рішенням суду та відповідно до закону до засуджених виконання певних видів кримінальних покарань, які не пов'язані з позбавленням волі, та забезпечення суду інформацією, що характеризує обвинуваченого [9].

Вживання терміну «Пробація», можливе у різних тлумаченнях: і як концепція соціальної роботи з правопорушниками; і як організаційна структура (соціальна служба); і як вид покарання, без позбавлення волі або умовне звільнення від покарання з випробуванням; і як стан особи, що перебуває у

стані конфлікту з законом.

Ми використовуємо цей термін у першому значенні, а саме, як концепцію соціальної роботи спрямовану на ресоціалізацію правопорушників та третинну профілактику порушень закону.

Основна мета пробації – підвищення рівня безпеки в суспільстві, через виправлення засуджених, запобігання здійсненню ними повторних правопорушень кримінального характеру, забезпечення судових інстанцій інформацією, яка характеризує обвинувачуваного з метою прийняття судом рішення про міру його відповідальності.

Озвучена мета реалізується через наступні завдання:

- підготовка досудових доповідей щодо обвинувачуваних;
- нагляд за засудженими до таких видів покарань, як громадські роботи; виправні роботи; позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю; особам звільненим від відбування покарання з випробуванням; звільненими від відбування покарання вагітними жінками і жінками що мають дітей віком до трьох років;
- виконання певних видів покарань не пов'язаних з позбавленням волі;
- направлення засуджених для відбування покарання у вигляді обмеження волі до виправних центрів;
- реалізація програм пробації до осіб, що звільнені від відбування покарання з випробуванням;
- реалізація соціально-виховної роботи з особами, що засуджені;
- здійснення заходів з підготовки до звільнення та подальшої ресоціалізації осіб, що відбували покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі;
- реалізація інших профілактичних заходів та заходів спрямованих на перевиховання та виправлення засуджених.

Як бачимо ряд з завдань пробації мають суто профілактичний зміст і є компонентами третинної профілактики.

Реалізація апробаційних програм ґрунтується на ряді принципів, серед

яких: принцип законності, принцип справедливості, принцип диференціального та індивідуального підходів; принцип конфіденційності, принцип неупередженості взаємодії з державними органами, громадськими об'єднаннями та громадянами.

Актуальність впровадження пробації обумовлена тим, що пенітенціарні заклади зазвичай лише сприяють криміналізації тих, хто відбуває покарання, тож пробація, як механізм впливу на особи, що не виявляють великої загрози для суспільства є більш доцільною ніж позбавлення волі. Нормативне регулювання цього механізму, включаючи його мету, завдання, підстави, різновиди, правовий статус персоналу органу пробації та суб'єктів пробації, регулюється у Законі України «Про пробацію» [25], що прийнятий Верховною Радою України та підписаний 27 лютого 2015 року Президентом.

Розрізняють три види пробації: досудова пробація; наглядова пробація та пенітенціарна пробація. Досудова допомагає зробити вирок більш правомірним та раціональним з позиції перевиховання шляхом складання досудових доповідей про особистість обвинувачуваного; наглядова пробація реалізує пробаційні програми у випадках, коли покарання не пов'язане з позбавленням волі; пенітенціарна пробація реалізує пробаційні програми в закладах позбавлення волі.

Дотичною до нашого дослідження є ювенальна пробація – пробація щодо неповнолітніх (14-18 років), яка здійснюється з урахуванням їхніх вікових та психологічних особливостей. Так пробація також спрямована на підвищення рівня безпеки в соціумі, та реалізується через нагляд за дітьми, що вчинили протиправні дії, проведення з такими дітьми виховної та соціальної роботи, що мають на меті перевиховання і профілактику рецидивних злочинів та правопорушень, агресивної поведінки, мотивації позитивних змін особистості та поліпшення соціальних стосунків цих дітей. [3, 76].

Пробація для неповнолітніх здійснюється в спеціальних установах (денних центрах, пробаційних центрах), які по декілька годин на день відвідують ці діти для покращення соціально-психологічного стану. В цих

установах діти приймають участь в різних видах конструктивної діяльності (навчальній, трудовій, дозвілєвій, розвиток професійних навичок, заняття спортом, технічною творчістю). Втім, відвідування таких центрів рекомендовано тим дітям, якщо позитивної спрямованості не спостерігається в їх сім'ї. Суспільство висуває до сімей вимогу підготувати дитину до прийняття нею соціальних норм, через максимальне забезпечення умов адаптації. І якщо сім'я усвідомлено виконує ці функції відвідування центрів не є обов'язковим. В той же час, сім'я може виступати деструктивним та віктимогенним чинником соціалізації, включаючи навіть криміногенні впливи. Криміногенний вплив полягає в формуванні у дитини антигромадських якостей, він може відбуватись як цілеспрямовано так і стихійно, і навіть непротивлення сім'ї до формування у дитини антигромадських якостей є криміногенним впливом.

Головною метою нагляду за правопорушником-підлітком є зниження вірогідності скоєння ним повторних правопорушень.

Історично у практиці корегуючи впливів спрямованих на усунення кримінальної поведінки використовують два підходи. Більш авторитарною є стратегія відлякування – покарання, ув'язнення, програми «жорсткої практики». Ближчими до гуманістичної парадигми є конструктивні стратегії: покращення можливостей особи і потенціалу для позитивних змін. На нашу думку дуга стратегії є більш ефективними, адже вони наголошують на скороченні кількості випадків небажаної поведінки шляхом розвитку нових навичок і надання можливостей для їх використання.

Технології ювенальної пробації дозволяють відшукувати причини протиправної поведінки, пов'язані з соціальними умовами існування особи; специфікою емоційно-вольової та когнітивної сфери, особистими рисами підлітка, зниженням адаптивних можливостей в його мотиваційній сфері та ціннісних орієнтаціях.

Головним викликом в системі пробації є те, що перелік обов'язків покладених на неповнолітнього у зв'язку з його покаранням без позбавлення волі є певною мірою обмеженим та не в повному обсязі відповідає

реабілітаційним потребам цього підлітка, що знижує ефективність даної форми роботи для виправлення підлітків, їх подальшої ресоціалізації та запобігання вчиненню ними нових злочинів.

Модель соціально-виховної роботи з неповнолітніми є ефективною, коли вона складається з таких етапів:

1. Виявлення та усунення чинників, що спричинили протиправну поведінку;
2. Урахування індивідуальних особливостей, особистісних можливостей та формування готовності до роботи над зміною власної поведінки;
3. Опора на внутрішні сили клієнта, через розвиток сильних сторін особистості, формування її захисних механізмів, створення нової, соціально прийнятної, моделі поведінки;
4. Підтримка змін досягнутих в процесі роботи, збереження результатів [27].

Залучення всіх учасників до робочого процесу реалізації програми є завданням співробітника уповноваженого органу з питань пробації, яке він реалізує через зацікавлення підлітків різноманітними формами і методами роботи, а також стилем власної поведінки. Додатковими інструментами мотивації є матеріальне та моральне заохочення: солодощі; канцелярське приладдя; подарунки за активну участь, участь у спільних дозвіллевих заходах (відвідання кіно, цікавих для підлітків виставок/музеїв і т. д.).

Здійснюючи оцінку потреб дітей, що перебувають у конфлікті із законом, та їх сімей співробітники уповноваженого органу з питань пробації обов'язковому порядку заповнюють форму оцінки ризиків вчинення повторного кримінального правопорушення, яка містить такі категорії: стосунки в сім'ї; освіта, навчання і працевлаштування; дозвілля та відпочинок; стосунки з друзями та однолітками; вживання психоактивних речовин; особисті якості та поведінка; ставлення до правопорушень [44].

План роботи з дитиною, яка перебуває у конфлікті із законом, та її родиною включає всі заходи, що реалізовуватимуться з моменту поставлення

підлітка на облік підрозділу пробації та до кінця призначеного судом строку покарання або випробувального строку. План складається на основі результатів як оцінки потреб дитини та сім'ї, що здійснюється ЦСССДМ, так і оцінкою ризиків та потреб, що здійснюється підрозділом пробації.

Основу вторинної та третинної профілактики становить пошук інтеграційних психічних утворень в підлітковому віці, як передумови вчинення правопорушень.

Даючи характеристику суб'єктам пробації, в першу чергу спираємося на те, що мова іде про особистість, тобто свідомий, активний (виконує самостійні соціальні ролі) суб'єкт, що має індивідуальну структуру, і в той же час може бути типізований за певними ознаками.

До суб'єктів пробації відносять особистостей, що вчинили злочин та злочинних особистостей, і хоча семантично та формально-юридично дані терміни є тотожними, але у соціально-педагогічному та психологічному вимірі дані категорії мають певні відмінностями та є видами особистості як суб'єкту злочину.

Категорія «особистість, яка вчинила злочин» - це особа, яка скоїла злочин в умовах трагічної випадковості – незнання законів, недбалість, зниження усвідомленості та керованості діями, несприятливі збіги обставин. Такі особи не характерні повторюваність чи сукупність злочинів, свою провину таці особи зазвичай визнають та розкаюються у вчиненому.

Категорія «злочинна/кримінальна особистість» – характеризує осіб, що вчинили злочин умисно, вірогідно в попередній змові або в складі організованого злочинного угруповання. Для даної категорії злочин є способом життя та закономірний наслідок криміногенного складу їх особистості.

Особи, що є засудженими нерідко мають схожу специфіку психічних процесів, так для більшості з них притаманне зниження концентрації та довільності уваги; зміни у сприйнятті часу, особливо в ситуаціях очікування, фрустрації та суму, нерідко незайнятість, невміння організувати своє дозвілля, подекуди неадекватне та упереджене ставлення до інших людей та

конкретних ситуацій. У випадках якщо у засуджених переривалось навчання можуть спостерігатися проблеми з пам'яттю, відсутня довільність у запам'ятовуванні, особливо це стосується тих засуджених які вживали алкоголь та наркотики, в той же час може проявлятися емоційна пам'ять на нанесені їм образи у форматі злопам'ятності та прагненні помсти. Когнітивні процеси також можуть перебувати в дезорганізованому стані. Розвиток мови може бути на різних рівнях, залежно від кола спілкування засудженого та того, наскільки багато він читає, специфічною особливістю мови нерідко буває використання кримінального жаргону.

Зазначимо, що злочинна особистість може бути охарактеризована комплексом соціально-значущих якостей та рис криміногенного характеру, з яких і складається соціально-психологічне підґрунтя правопорушення/злочину. Сучасні кримінологи класифікують їх за стилем взаємодії особистості з ситуацією на:

- Послідовно-криміногенний тип (стійка антисоціальна спрямованість, злочин є елементом способу життя, цей тип підштовхує до вчинення злочину навіть якщо ситуація цьому не сприяє, формується в аморальному протиправному мікросередовищі);

- Ситуативно-криміногенний тип (злочин виступає зазвичай наслідком несприятливої ситуації, яка посилюється антисупільним способом життя мікросередовища, формується в суперечливих умовах, особливо за неналежного виховання, навіть якщо прямих правопорушень близьке оточення не здійснює);

- Ситуативний тип (злочин вчиняється під впливом конфліктної, провокуючої або невизначеної ситуації та відсутності знань з правомірного способу вирішити таку ситуацію, такий тип формується в середовищі переважно аморальної спрямованості, характерною ознакою є те що, провину не визнає та перекладає відповідальність на інших) [26].

Варто зауважити, що дану характеристику, застосовують до вже сформованих особистостей, тому ця типологія не стосується безпосередньо

підлітків, з іншого боку саме передумови формування злочинних особистостей означених тут дають нам зрозуміти наскільки важливими в профілактичній роботі є умови соціалізації та виховання.

Підліток порушує соціальні норми та закони держави, у випадках, коли його соціальна ситуація не дає правомірних можливостей для задоволення потреб, його особистісні ресурси (когнітивні та емоційно-вольові можливості, знання та вміння) недостатні для правомірного вирішення проблем і в той же час моральні норми, особисті переконання та ціннісні орієнтації не стримують його від порушення закону.

Девіантна поведінка – (від лат. *deviatio* – відхилення) – поведінка, що відхиляється [32]. До такого типу поведінки відносять п'ять типів поведінки: адитивну (залежність); патохарактерологічна поведінка; проституція; суїцидальна поведінка та делінквентна поведінка (порушення дисципліни, погані вчинки, злочини тощо) [12].

Делінквентна поведінка підлітка проявляється в тому, що він не дотримується вимог соціальної норми, обирає відмінний від соціальних вимог варіант поведінки в різних ситуаціях. В основі такої поведінки зазвичай лежить конфлікт інтересів, цінностей, помилки виховання, розбіжність потреб та деформація засобів їх задоволення.

«Особистість, яка виявляє протизаконну поведінку називають делінквентна особистість (делінквент), а самі дії – деліктами. Відмінності делінквентної від кримінальної поведінки закорінені в тяжкості правопорушень, прояві їх анти суспільної направленості характеру. Кримінальна поведінка є перебільшеною формою делінквентної поведінки взагалі. В цілому делінквентна поведінка безпосередньо направлена проти існуючих норм суспільного життя, чітко виражених у правилах (законах) суспільства» [32, 109].

Делінквентна поведінка в загалі, та така, що проявляється у підлітків, зокрема, загрожує соціальному порядку, благополуччю суспільства та окремих його членів. Аналіз сутності та причин делінквентної поведінки допоміг

утворити кілька теорій, які з різних позицій пояснюють це явище, але всі вони сходяться в тому, що визначальними факторами відхилень є: рівень свідомості, моральності, розвиненість у суспільстві системи соціальних регуляторів поведінки людини та сформоване ставлення суспільства до людей, що порушують норми моралі й права.

Профілактика та корекція делінквентної поведінки – це майже завжди вирішення питання про їх причини. Причинами та наслідками цих причин при цьому можуть бути дуже різноманітними. Темп та ритм технологічних перетворень, перенасиченість інформацією, що створює ефект «шуму» призводить до того, що сучасні підлітки формуються у складній за своїм змістом і тенденціями соціалізації реальності. Не менш впливовими негативними макрофакторами є екологічна та економічна кризи, які викликають у підлітків відчуття безнадійності й роздратування.

Фактори ризику виникнення делінквентної поведінки дітей (М. Зайченко):

- соціально-економічні – зниження достатків населення, майнове розшарування соціуму, безробіття, доступність алкоголю та тютюну;

- соціально-педагогічні – криза інституту сім'ї, зростання кількості сімей із асоціальним/конфліктним стилем виховання, проблеми з навчанням, конфлікти з педагогами, низький соціальний статус підлітка в колективі учнів, відсутність позашкільної зайнятості підлітка;

- соціально-культурні – зниження морально-етичного рівня громадян, поширення кримінальної субкультури, руйнація духовних цінностей, поява нових субкультур, у яких домінує культ сили, пропаганда асоціальної поведінки в ЗМІ;

- психологічні – акцентуації характеру, інфантилізм, реакція емансипації, реакція групування, потяг до самоствердження, підвищений рівень тривожності, задоволення почуття цікавості, бажання виглядати дорослим, потреба змінити психічний стан у стресовій ситуації;

- біологічні – мінімальні мозкові дисфункції різноманітної генези;

порушення роботи ферментативної та гормональної систем організму, вроджені психопатії, спадкові порушення, вплив природного середовища [33].

Зважаючи на складність природи такої поведінки не простою є і система організації соціально-педагогічної роботи з такими підлітками. Профілактична робота соціального педагога з підлітками, схильними до правопорушень – це система налагодження стосунків, що через індивідуальний підхід зі здійсненням контролю у спільні діяльності формує у підлітка конструктивні форми поведінки.

В цій діяльності застосовують ряд педагогічних технологій соціальної адаптації та усталені групи методів виховання, такі як: переконання, заборона, вказівка, обмеження, бесіда, співбесіда, комунікативні та ігрові ситуації.

Найефективнішою соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки підлітків є в навчальних закладах, за умови організації педагогічного процесу таким чином, щоб забезпечувати формування культури, адекватних соціальних норм поведінки; активного психологічного захисту; індивідуальної стійкості до відхилень у поведінці; здорового способу життя та ціннісного ставлення до здоров'я.

Здійснення профілактичної роботи в загальноосвітніх школах є в першу чергу обов'язком соціального педагога та психолога, проте їх робота в цьому напрямку реалізується у тісній співпраці з учителями, батьками та працівниками соціальних служб. Дана діяльність складається з наступних компонентів: виховання, корекція делінквентної поведінки, проведення превентивно-просвітницької роботи, первинної профілактики та вторинної профілактики. Шкільні профілактичні програми містять превентивні компоненти, через які здійснюється виховний вплив на учнів. Індивідуальна соціально-педагогічна профілактична діяльність спрямована допомагає підлітку у вирішенні його індивідуальних проблем. Для цього застосовують вивчення особистості учня та його оточуючого середовища, пошук способів спілкування з підлітком та виявлення можливостей допомоги йому вирішувати свої проблеми максимально самостійно [36].

Специфіка підліткового вікового періоду та його провідної діяльності полягає в тому, що вплив дорослих на підлітка стає дедалі меншим, а найбільшого значення набуває емоційне спілкування з однолітками в формальних та неформальних групах. Зважаючи на це профілактична діяльність соціального педагога орієнтована на роботу з групою, та забезпечує профілактику причин та наслідків делінквентної поведінки підібраними або розробленими формами та методами, наприклад групові дискусії, ігри на згуртування та формування позитивної групової динаміки, рольові ігри з програванням основних складних ситуацій, ділові ігри, диспути, екскурсії, бесіди.

Як і для первинної для вторинної та третинної профілактики вагомою є конструктивна організація вільного часу підлітка (гуртки, секції, клуби по інтересах, участі в дитячих та молодіжних організацій) [28].

Окремої уваги є формування міцних установок на збереження здоров'я та здоровий спосіб життя, через просвітницьку роботу та тренінги формату «рівний-рівному» [32].

Зважаючи на те, що підлітки наслідують поведінку дорослих, важливим аспектом профілактичної роботи є цілеспрямовані впливи на педагогічний колектив та батьків. Формування, розвиток та за потреби трансформування свідомості дорослих таким чином, щоб, вони наслідували фізично та морально здоровий спосіб життя в контексті попередження правопорушень неповнолітніми не є основною лінією діяльності, проте робить систему більш цілісною, а також забезпечує принцип єдності до підлітка вимог від батьків та школи [14].

Соціальний педагог виступає також у ролі посередника, що за потреби налагоджує взаємодію підлітка, його батьків, поліції та соціальних служб.

Означимо стратегії, яких дотримується соціальний педагог загальноосвітньої школи, коли взаємодіє безпосередньо з підлітком з делінквентною поведінкою: визначення проблеми; пояснення для чого потрібні зміни в поведінці та їх важливість, постановка спільної з учнем мети, активна

допомога, ініціатива в заохоченні подальших зустрічей, надання порад та допомога в усуненні проблем, забезпечення варіантів вибору, емпатія та співчуття, що проявляються через активне та рефлексивне слухання, забезпечення зворотного зв'язку від самого підлітка та від його найближчого оточення [6].

Варто зауважити, що проблема оцінки ризиків учинення нових правопорушень підлітками, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі, є дуже актуальними в рамках третинної профілактики, адже саме ця діяльність великою мірою визначає ефективність діяльності спеціально уповноваженого органу з питань пробації, а як наслідок і законність та порядок на рівні держави.

Існує форма оцінки ризиків здійснення повторного кримінального правопорушення [44] – це формалізований оціночний інструмент, що використовується персоналом органу пробації як для складання досудової доповіді, так і для організації процесу індивідуальної роботи із засудженим у встановленому законом порядку.

Є дві встановлені форми оцінки ризиків повторних правопорушень: скорочена (використовується для складання досудової доповіді) та повна (використовується під час організації процесу реабілітаційної роботи з засудженим).

В даних формах використовують чинники ризику – це «науково визначені та прийняті у світовій практиці пробації характеристики засудженої (обвинуваченої) особи та сфер її життєдіяльності, які найбільше впливають на ймовірність виникнення протиправної поведінки» [31].

В залежності від можливості змінюватися з часом фактори ризику поділяють на:

- статичні (можливість змінити такий чинник відсутня) – це такі чинники які пов'язані з кримінальною історією правопорушника, тобто попередні судимості; характеристика скоєних злочинів та обставин, за яких вони були скоєні, мотиви вчинення злочину тощо:

- динамічні (наявна можливість змінити цей чинник певними заходами впливу) – сюди відносять соціальні та психологічні характеристики особистості підлітка-правопорушника, його відносини з суспільним оточенням, наявність аддикцій, готовність до поведінкових змін.

Статичний фактор «історія правопорушень» включає в себе: попередні притягнення до кримінальної відповідальності; вік першого притягнення до кримінальної відповідальності; повторність, сукупність рецидивів злочинів; час, що минув із моменту ухвалення останнього судового рішення, яким особу було засуджено, звільнено від покарання чи кримінальної відповідальності за не реабілітуючими обставинами; час, який особа в сукупності провела в установах виконання покарань у виді позбавлення волі/обмеження волі; форма вини за теперішнім обвинуваченням; категорія злочину за теперішнім обвинуваченням; наявність обставин, що обтяжують покарання за теперішнім обвинуваченням (за винятком повторності та рецидиву злочинів); вік, у якому вчинено правопорушення за теперішнім обвинуваченням;

Для оцінки динамічних факторів інколи застосовують поняття «криміногенні потреби», тобто такі потреби, через задоволення/вирішення яких знизиться ризик виникнення протиправної поведінки в майбутньому. До них відносять: наявність житла; освіта; робота (або легальне джерело доходів); матеріальне становище; контроль над поведінкою та мисленням; стабільний психічний стан; абстиненція від уживання алкоголю; абстиненція від уживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їхніх аналогів; налагодження стосунків в суспільстві, особливо стосунків з рідними та близькими; особисте ставлення до правопорушень; готовність до змін у способі життя та поведінці.

Ретельний аналіз інформації про правопорушника та оцінка стану впливу кожного із чинників на скоєне правопорушення дозволяє оцінити імовірність впливу на подальші вияви протиправної поведінки (рівень ризику скоєння правопорушення) [22, 72]

Нами було опрацьовано теоретичний матеріал стосовно соціально-педагогічної роботи з підлітками, що мають ризики девіацій, та такими, що

проявляють делінквентну поведінку. Детально розглянуто три рівні профілактики правопорушень серед підлітків як з боку колективу школи. Так і з боку системи соціальних та правоохоронних служб, включаючи служби ювенальної пробації. На підставі опрацьованих матеріалів маємо змогу розробити емпіричне дослідження та обґрунтувати програму заходів по виявленню підлітків схильних до делінквентної поведінки та профілактики правопорушень через середовище загальноосвітньої школи.

РОЗДІЛ 2

ПРОГРАМА ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ ЩОДО ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ШКОЛИ

2.1. Визначення групи ризику серед учнів загальноосвітньої школи щодо скоєння правопорушень за проявами досліджених суб'єктивних чинників

Організація соціально-педагогічної діяльності із підлітками, що проявляють делінквентну поведінку має враховувати нерівномірність та неоднаковість проявів такої поведінки в залежності від індивідуальних особливостей особистості підлітка та соціальної ситуації його розвитку.

Зважаючи на те, що профілактична робота будується на засадах організації підвищеної турботи, відновленні контакту з особою, що потребує перевиховання, розвитку у підлітків почуття власної гідності та упору на сильні сторони, включаючи позитивні риси характеру постає потреба в детальній попередній діагностиці цих клієнтів.

Після діагностики деталізується мета втручання, що включає попередження подальшого розвитку та подолання вже набутих відхилень в поведінці, допомогу в подоланні кризи, стимулювання дитини до самостійного перетворення життя.

Ця мета досягається шляхом реалізації наступних завдань:

- реалізація діагностики, корекції та консультування підлітків, поведінка яких відхиляється;
- реалізація заходів з попередження дезадаптації, депривацій, педагогічної занедбаності та негативних соціальних стимулів.
- організація безпосереднього консультування з соціальним педагогом, а також залучення відповідних фахівців, за необхідності допомоги

спеціалізованої допомоги.

- підготовка, організація та реалізація культурно-просвітницької діяльності;
- допомога в організації дозвілля та відпочинку клієнтів;
- соціально-педагогічна підтримка;
- соціально-педагогічний захист;
- первинна, вторинна та третинна профілактика;
- корекційні та реабілітаційні заходи;
- допомога у вирішенні проблем клієнтів із застосуванням особистої методики;
- створення компенсаційних соціалізуючих умов в ЗНЗ [33, 61].

Комплексна соціально-педагогічна допомога спрямована на розв'язання особистісних проблем підлітків з делінквентною поведінкою включає такі соціальний, культурний та психолого-педагогічний аспекти. Соціальний аспект тісно пов'язаний з соціалізацією, культурний – з ознайомленням з навколишнім світом, традиціями та власне культурою; психолого-педагогічний – освіту та розвиток [34, 99].

Соціально-педагогічна робота з підлітками, що проявляють делінквентну поведінку має ряд функцій, які реалізуються поетапно.

Діагностична функція спрямовується на виявлення чинників ризику (як позитивних так і негативних), в ході її реалізації збирається інформація про фактори що можуть провокувати відхилення у поведінці, індивідуальні особливості психічного розвитку, здібності та нахили;

Прогностична функція дозволяє створити прогноз розвитку дитини на основі визначеного діагнозу та порівняння його зі схожими ситуаціями описаними в науці, як за умови створення соціально-педагогічної програми так і за умови відсутності втручання. Також ця функція дозволяє передбачити проміжні та кінцевий результат корекції.

Виховна функція визначає зміст та методи соціально-педагогічної діяльності.

Правозахисна функція передбачає охорону прав усіх учасників педагогічного процесу, включаючи підлітка з делінквентною поведінкою.

Організаторська функція включає налагодження взаємодії з клієнтом у часі та просторі, складання планів та графіків, залучення сторонніх спеціалістів.

Комунікативна функція забезпечує налагодження взаємодії в діадах та тріадах: «педагог-підліток»; «педагог-батьки»; «педагог-підліток-батьки»; «педагог-підліток-залучені спеціалісти» та інші.

Попереджувально-профілактична (превентивна) функція забезпечує профілактику поглиблення негативних утворень особистості та зниження рівня впливу делінквентного підлітка на ровесників, попередження можливих рецидивів протиправної поведінки;

Функція соціальної адаптації та реабілітації полягає в відновленні соціального статусу делінквентного підлітка, повернення його конструктивних контактів [52].

Соціально-педагогічна діяльність з метою виправлення делінквентної поведінки здійснюється трьома основними шляхами:

1. Профілактика мотивів девіації та її наслідків (зазвичай застосовується з тими підлітками, що знаходяться в несприятливих умовах соціалізації та/або проявляють асоціальну і протиправну поведінку).

2. Ліквідація беззмистовного дозвілля через організацію вільного часу підлітків, тобто усунення однієї з основних причин протиправної поведінки підлітків;

3. Посередницька діяльність, що включає налагодження взаємодії між педагогами, батьками, медиками, представниками громадськості та органів правопорядку.

Здійснення профілактичної соціально-педагогічної роботи з підлітками передбачає досягнення таких результатів як перевиховання, оздоровлення та реабілітацію.

Процес діагностики особистості підлітка відноситься до першого періоду процесу перевиховання особистості. Також його доцільно повторювати для

оцінки проміжних та кінцевих результатів роботи.

Умовно хід перевиховання поділяють на чотири етапи:

1. Вивчення дитини, та середовища, в якому вона зростає.
2. Забезпечення психологічної готовності підлітка до перевиховання (формування довірливих стосунків, бесіди, стимулювання інтересу підлітка до свого внутрішнього світу та саморозвитку);
3. Сприяння накопиченню позитивних моральних якостей та усвідомлених позитивних вчинків, при чому на цьому етапі високу актуальність має те, щоб підліток навчився самостійно оцінювати позитивні та негативні сторони своїх вчинків та самотужки обирав стилі подальшої поведінки.
4. Самовиховання, передбачає що з цього етапу підліток вже спроможний самостійно долати кризи та оцінювати свою поведінку [11].

Варто зауважити, що в ході перевиховання задіяний не лише підліток, що проявляє делінквентну поведінку, а і весь формальний колектив, в якому здобуває освіту дитина, що потребує перевиховання.

В процесі перевиховання велике значення має спроможність соціального педагога сформулювати спільні погляд з клієнтом, визначити негативні сторони його особистості та ключові реакції на зовнішні тригери, виявити схильності та захоплення а також певні нейтральні особливості поведінки.

Метою нашого дослідження є вивчення зв'язку девіантної поведінки з особливостями темпераменту клієнта-підлітка. Психологічне дослідження проводилося на основі загальноосвітньої школи в м. Кривий Ріг.

Гіпотеза нашого соціально-педагогічного експерименту полягає в припущенні, що між девіантною поведінкою та психофізіологічними особливостями підлітка існує взаємозв'язок.

Ми поставили наступні завдання нашого емпіричного дослідження:

1. Дослідити особливості делінквентної поведінки підлітків 9-А класу.
2. Дослідити особливості темпераменту підлітків;

Розглянути взаємозв'язку різних форм девіацій в поведінці з особливостями темпераменту.

Методи дослідження: тести (тест-опитувальник Басса-Дарки [34] (див. додаток А) та опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (ОФДВІ) В. Русалова [33] (див. додаток Б); спостереження; синтез, аналіз, узагальнення, методи математичної статистики.

Розглянемо детально методики проведення тестів-опитувальників та специфіку їх використання в нашому дослідженні.

Тест-опитувальник Басса-Дарки має на меті визначення рівня деструктивних тенденцій в особистості підлітка.

Під час проведення опитувальника важливо чітко донести до підлітків інструкцію до заповнення: «Говоріть «так» якщо Ви згодні з твердженням, «ні» – якщо не згодні». Старайтеся довго не розмірковувати над питаннями».

Обробка результатів: індекси різноманітних форм агресивних, девіантних і ворожих реакцій відзначаються підсумовуванням одержаних відповідей. Ключ до тесту подано у додатку А.

Сумарний індекс агресивних, девіантних реакцій складається з показників непрямой агресії, фізичної агресії, роздратування та вербальної агресії. Індекс неприязні складається з показників образи та підозрливості; неприязнь – загальна негативна, недовірлива позиція щодо навколишніх; агресія – рухливі зовнішні реакції агресії відносно конкретних осіб.

Завдяки цьому опитувальнику можемо виділити наступні форми девіантної поведінки підлітків та їх агресивних/ворожих реакцій: індекс ворожості (ІВ) – шкали 5 та 6; індекс прямої агресивності (ІПА) та індекс мотиваційної агресивності (ІМА) – шкали 1, 3, 7..

За цим опитувальником нормою девіантності є величина її індексу, що дорівнює 21 (+/- 4), норма ворожості – (+/-3). При цьому, звертається увага на вірогідність досягнення чіткої величини, яка показує ступінь прояву девіантності. Нормою девіантності за даним опитувальником є величина її індексу, котра дорівнює 21 (+/- 4), а ворожості – 6,5-7 (+/- 3).

Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (ОФДВІ) В. Русалова ми використовували з метою визначення та загальної

характеристики типу темпераменту підлітків [41].

Для використання цього тесту також необхідна спокійна атмосфера для заповнення бланку та надання респондентам чітких інструкцій: «Дайте відповідь на 150 питань, які спрямовані на з'ясування Вашого звичайного способу поведінки. Необхідно старатися представити найтипівіші ситуації та давати щиру відповідь. Відповідати слід швидко та точно. Слід пам'ятати, що немає «поганих» та «гарних» відповідей. Потрібно ставити «хрестики» чи «галочки» в тих графах, які відповідають твердженням, які максимально правильно описують Вашу поведінку: не характерно, мало характерно, досить характерно, характерно».

Контрольна шкала варіюється від 6 до 24 балів. При значеннях в межах 6–17 балів опитані характеризуються більш-менш адекватним сприйманням свого поведіння. Опитані із високим значеннями по даній шкалі (18-24 бала) в обробку не виключаються, оскільки у них спостерігається відверто неадекватні погляди поведіння, тобто у власних відповідях вони бажають виглядати краще, а ніж є насправді.

Для вирішення ряду наукових та науково-практичних задач необхідно враховувати не тільки значення тієї чи іншої формально-динамічної властивості, а й індекси та темпераментні типи, які відображають неоднаковий ступінь інтеграції формально-динамічних прикмет індивідуальності. Спираючись на зміст кореляційних та факторних зв'язків між шкалами ОФДСІ, використовуємо наступні 6 індексів формально-динамічних рис людини.

Індекс психомоторної активності (ІПА) рівняється сумі балів активносних шкал в психомоторній сфері: психомоторної ергичності, пластичності та швидкості (ІПА = ЕРМ + ПМ + ШМ). ІПА варіює від 36 до 144. Середня норма рівняється 90 ± 12 , тобто в межах від 78 до 102 балів.

Індекс інтелектуальної активності (ІА) рівняється сумі балів активносних (ергичність, пластичність та швидкість) шкал у інтелектуальній сфері (ІА = ЕРІ + ПІ + ШІ). ІА варіює від 36 до 144. Діапазон середньої норми в межах від 78 до 102, тобто рівняється 90 ± 12 .

Індекс комунікативної активності (ІКА) рівняється сумі балів активносних шкал в комунікативній сфері. $ІКА = ЕРК$ (ергичність комунікативна) + $ПК$ (пластичність комунікативна) + $ШК$ (швидкість комунікативна). ІКА варіює від 36 до 144. Середня норма рівняється 90 ± 12 , тобто від 78 до 102.

Індекс загальної активності (ІЗА) рівняється сумі балів усіх активносних шкал в усіх трьох сферах. $ІЗА = ІПА + ІА + ІКА$. ІЗА варіює від 108 до 432. Середня норма рівняється 270 ± 36 , а саме, від 234 до 306.

Індекс загальної емоційності (ІЗЕ) рівняється сумі усіх емоційних шкал в трьох сферах. $ІЗЕ = ЕМ$ (емоційність психомоторна) + $ЕІ$ (емоційність інтелектуальна) + $ЕК$ (емоційність комунікативна). Середня норма рівняється 90 ± 12 , а саме, від 78 до 102.

Індекс загальної адаптивності (ІЗАД) рівняється різниці балів між індексом загальної активності та індексом загальної емоційності ($ІЗАД = ІЗА - ІЗЕ$). Індекс варіює у межах від -36 до 432. Середня норма рівняється 180 ± 48 [34].

Ми будемо використовувати дев'ять прямих типів темпераменту, які можливо виділити за допомогою даної методики, спираючись на вищенаведені індекси. Дані формально-динамічні прикмети, що є ознакою варіанту темпераменту дозволять сутнісно зрозуміти основоположні індивідуальні характеристики підлітків, що приймають участь в нашому дослідженні.

Розглянемо як визначити диференціальні типи за допомогою отриманих результатів. Розрахунки диференціального типу темпераменту у певній сфері поведіння проводять так: необхідно на вісі ординат зберегти значення індексу активності у даній сфері, а на вісі абсцис роль відповідної емоційної шкали. Інтерпретація отриманих даних:

Тип 1. Якщо результат по двох шкалах вище норми, тобто активність вище 102, а емоційність вище 34, то підліток відноситься до категорії «холерик».

Тип 2. Якщо результат по двох шкалах нижче норми, тобто активність

нижче 70, а емоційність – менше 26, то підліток – «флегматик».

Тип 3. Якщо у підлітка активність вище норми (вище 102), а емоційність – менше норми (нижче 26), то він – «сангвінік».

Тип 4. Якщо активність нижче норми (менше 78), а емоційність вище норми, (більше 34), то підліток – «меланхолік».

Тип 5. Якщо підліток має «нормальне» значення по шкалі активності, а по шкалі емоційності його результат нижче норми (менше 26), то він належить до «змішаного низько емоційного» типу.

Тип 6. Якщо підліток має «нормальний» результат по шкалі активності, а по шкалі емоційності його результат більше норми (більше 34), то він відноситься до «змішаного високоемоційного» типу.

Тип 7. Якщо у підлітка по шкалі активності результат вище норми (вище 102), а по шкалі емоційності результат перебуває в межах норми, то він належить до «змішаного високоактивного» типу.

Тип 8. Якщо підлітку по шкалі активності належить результат нижче норми, а по шкалі емоційності його результат в межах норми, то він належить до «змішаного низько-активного» типу.

Тип 9. Якщо значення та активності і емоційності перебувають в межах норми, то підліток належить до «невизначеного» типу.

Обрахунки загального типу здійснюються аналогічно обчисленню диференціального типу. Для цього на осі ординат потрібно відкласти результат ІЗА (індексу загальної активності), а на осі абсцис – результат індексу ІЗЕ (індексу загальної емоційності). Назви типів ті ж, що й при визначенні диференціальних типів. Якщо два значення більше норми – «холерик», якщо два результати нижче норми – «флегматик». Якщо по шкалі загальної активності результат більше норми, а по шкалі загальної емоційності менше норми – «сангвінік». Якщо загальна активність менше норми, а загальна емоційність більше норми – «меланхолік». Якщо два значення в межах норми – «невизначений» тип. Якщо по активності результат у межах норми, а по загальній емоційності більше норми, то це «змішаний високоемоційний» тип.

Якщо по активності результат у межах норми, а по загальній емоційності менше норми, то це – «змішаний низько емоційний» тип. Якщо по шкалі загальної активності результат більше норми, а по загальній емоційності – у межах норми, то це – «змішаний високоактивний» тип. Якщо по шкалі загальної активності результат менше норми, а по загальній емоційності – у межах норми, то це «змішаний низько-активний» тип [34].

З загальною характеристикою отриманих результатів для підлітка за цією шкалою можна ознайомити ся в додатку Б.

Як об'єкти дослідження виступили група підлітків – учні одного з дев'ятих класів середньої школи м. Кривий Ріг (номер школи не вказуємо з етичних міркувань). Вік респондентів 14 років. Статевий розподіл: 9 хлопців (53 %) і 8 дівчат (47 %); Абсолютна більшість – з повних родин та з середнім рівнем доходів.

Особливості виховання (див. рисунок 2.1): суворий контроль над поведінкою (32 %), співробітництво (20 %), обмеження самостійності (24 %), велика самостійність (8 %), співробітництво з ЗНЗ (16 %). При цьому, у 85 % відносини в родині близькі й дружні, у 8 % – «нормативні», на відсутність взаєморозуміння вказали 7 % респондентів. Анкета, по якій збиралися відомості, представлена в додатку В.

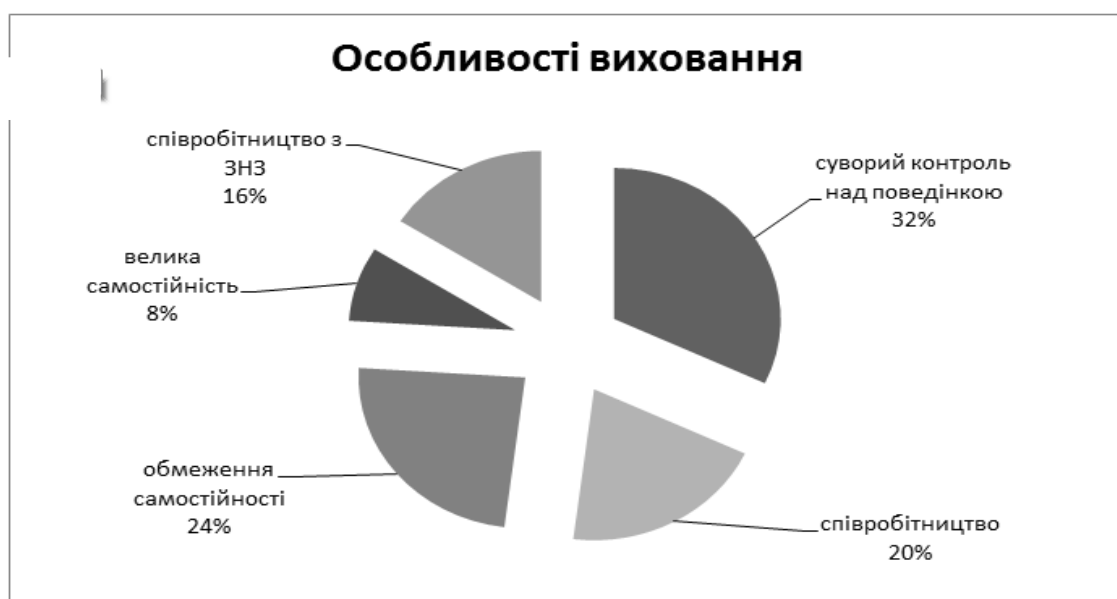

Рисунок 2.1. – Особливості виховання учнів 9-А у сім'ї.

Аналіз девіантної поведінки в дослідженні проводився за методикою Басса-Дарки. Результати представлені у зведеній таблиці в додатку Г.

Оцінка рівня девіантності показала наступні результати: низький рівень девіантності – 12 %; середній рівень девіантності – 70 %; високий рівень девіантності – 18 %.

Рисунок 2.2. – Оцінка рівня девіантності у 9-А класі.

Оцінка рівня девіантності дівчат показала наступні результати: низький рівень девіантності – 13 %; середній рівень девіантності – 72 %; високий рівень девіантності – 15 %. Наочно ці дані відображено на рисунку.

Рисунок 2.3. – Оцінка рівня девіантності дівчат 9-А класу.

Оцінка рівня девіантності хлопців показала наступні результати: низький рівень девіантності – 10 %; середній рівень девіантності – 68 %; високий рівень девіантності – 22 %.

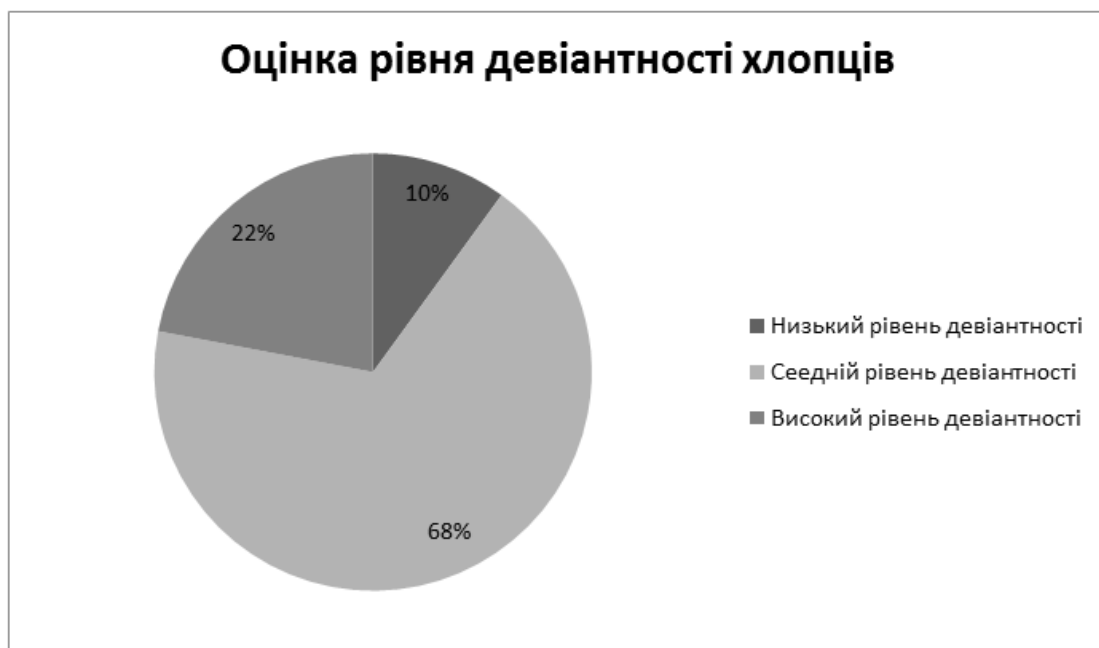

Рисунок 2.4. – Оцінка рівня девіантності хлопців 9-А класу.

Результати дослідження статевих розходжень девіантності показали, що цьому класі наявні певні статеві відмінності у проявах девіантності, хлопчики певною мірою більш схильні до девіантної поведінки, ніж дівчата, що не суперечить більш масштабним дослідженням на цю тему та обумовлюється фізіологією.

При цьому, у підлітків, які виявили девіантні нахили нами було виявлено різні типи негативних емоційних переживань їх розподіл за статевою ознакою також мають певні відмінності.

На рисунку 2.5 бачимо, що хлопчики значно частіше проявляють фізичну агресію, вербальну агресію хлопці також проявляють дещо частіше, а у дівчат переважають почуття провини та підозрілості, які в хлопців майже не простежуються. Такі негативні емоції як образа і негативізм високі і в дівчаток і хлопчиків, що є характерним для кризи підліткового віку.

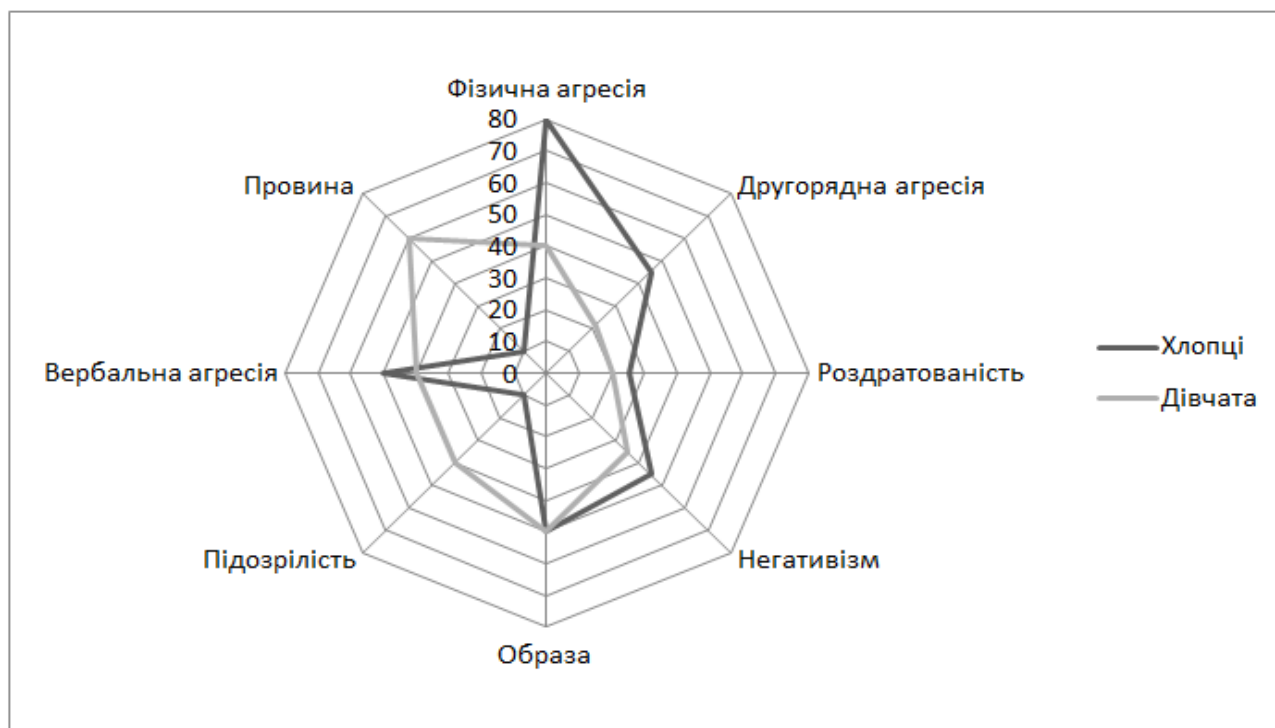

Рис. 2.5. – Емоційні переживання школярів зі схильністю до девіантної поведінки.

Дослідження темпераменту учнів проводилося по опитувальнику формально-динамічних властивостей індивідуальності (далі – ОФДВІ) В. Русалова. Результати опитування представлені в додатку Д.

Висновки даного обстеження: У вибірці респондентів не виявилось випробуваних з такими типами темпераменту як перший, другий, третій, четвертий і восьмий.

П'ятий тип «Змішано-емоційний» виявився у двох хлопців, у одного з них він проявлявся з помірним рівнем агресивності, у іншого з високим рівнем агресивності.

Шостий тип «Змішаний високоемоційний» проявили двоє учнів: один хлопець і одна дівчина. Обидва проявляють середній рівень девіантної поведінки, високий рівень комунікативності з однолітками та моторну рухливість (спорт).

Сьомий тип «Змішаний високоактивний» проявився лише у дівчат, з них дві дівчинки з середнім рівнем агресивності та девіантності і одна з низьким.

Дев'ятий «Невизначений» тип темпераменту виявлено у більшості обстежених підлітків (двоє з них із високим рівнем девіантності, п'ятеро з середнім, один з низьким).

Як бачимо, прямої кореляції між типом темпераменту та схильністю до девіантної поведінки немає, проте отримані данні є цінними для побудови програми профілактики з урахуванням індивідуальних особливостей дітей.

Також результати констатуючого експерименту показали, що наявні суттєві розбіжності між підлітками з девіантною та просоціальною поведінкою у пізнавальній, емоційно-вольовій та поведінковій сферах.

Результати представлено у таблиці 2.1. Так, низький рівень пізнавальної активності у підлітків з девіантною 12,7 %, а у підлітків з просоціальною поведінкою лише 7,7 %. Середній рівень пізнавальної активності виявляє 75,7 % з девіантною поведінкою та 78,8 % підлітків з про соціальною поведінкою; високий рівень пізнавальної активності виявляють тільки 11,6 % підлітків з девіантною поведінкою, а серед про соціальних підлітків 13,5 %.

Ще яскравіше проявляються відмінності у рівні розвитку емоційно-вольової сфери. Так у підлітків з про соціальною поведінкою низький рівень емоційно вольової сфери виявляється у 23,6 % підлітків, середній 64,8 % а високий лише у 11,6 %, тоді як у підлітків з про соціальною поведінкою низький рівень за цим показником виявлено у 17,7 % підлітків, середній – у 66,7 % і високий у 15,6 %.

Рівні сформованості поведінкової сфери також мають розбіжності.

Низькі показники розвитку поведінкової сфери для підлітків з девіантною поведінкою у 34,3 % підлітків, а для підлітків з про соціальною поведінкою 22,1 % і відповідно за середнім рівнем – 57,3 % (девіантні) та 52,8 % (просоціальні), за високим рівнем 9,4 % (девіантні) та 25,7 % (просоціальні).

У таблиці 2.1. можна ознайомитись з цими показниками більш наочно, де (Д – девіантні підлітки, а П – просоціальні підлітки). Наочно дані відображені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати констатуючого експерименту за рівнями розвитку підлітків з девіантною (Д) та просціальною (П) поведінкою

Показник \ Рівень	Низький		Середній		Високий	
	Д	П	Д	П	Д	П
Розвиток пізнавальної активності	12,7%	7,7%	75,7%	78,7%	11,6%	13,5%
Розвиток емоційно-вольової сфери	23,6%	17,7%	64,8%	66,7%	11,6%	15,6%
Розвиток поведінкової сфери	34,3%	22,1%	57,3%	52,8%	9,4%	25,7%

Як бачимо наявні розбіжності показують, що зниження розвитку означених показників знаходяться у взаємозв'язку з наявністю девіантної поведінки у підлітка. Це пояснюється і з позиції причини і з позиції наслідку. Так Зниження пізнавальної активності, розвитку емоційно-вольової та поведінкової сфери можуть мати, наприклад, фізіологічну етіологію або виникати з причин педагогічної занедбаності, депривацій в родинному вихованні та спричиняти прояви девіантної поведінки як наслідок. В той же час, девіантна поведінка підлітка (особливо аддиктивна), що сформувалася в колі ровесників з неблагополучним життєвим укладом може сама стати причиною зниження розвитку поведінкової, емоційно-вольової та пізнавальної сфер.

2.2. Програма попередження правопорушень

Метою формуючого етапу цього дослідження є експериментальна перевірка програми корекції девіантної поведінки учнів в умовах ЗНЗ шляхом випробування програми первинної профілактики для всього класу та з

використанням елементів вторинної профілактики та корекції поведінки для окремих учнів, що проявляють виражену девіантну поведінку.

Для перевірки дієвості впливу створеного методичного та дидактичного забезпечення з профілактики та корекції делінквентної поведінки було проведено констатуючий та контрольні зрізи з подальшою аналітикою цих даних. Відповідно до мети експериментального дослідження ми обрали логіку і методи лінійного експерименту, який передбачає наявність лише експериментальної групи школярів [54].

Одержані результати дозволили нам визначити умови і напрямки соціально-педагогічної роботи з профілактики правопорушень, розробити та реалізувати міні-програму з профілактики правопорушень як з усім колективом дітей, так і з тими підлітками, що виявили схильність до девіантної поведінки, зокрема.

Методика профілактики девіантної поведінки підлітків – це сукупність методів попередження та недопущення в підлітків відхилень від соціально ствердної поведінки. Значна роль в попередженні і профілактиці девіантної поведінки підростаючого покоління відіграє сім'я та школа. Одними з основних завдань є попередження проявів делінквентної та аддиктивної поведінки, що здійснюється шляхом консолідації зусиль педагогічного колективу ЗНЗ та батьків або осіб що їх замінюють.

Первинна профілактика містила такі заходи:

1. Круглий стіл з профілактики злочинності «Що є закон?».

Метою круглого столу є донести до підлітків розуміння, що незнання законів не знімає відповідальності за їх порушення; інформування про основні обов'язки та права підлітків; вчити знаходити юридичну інформацію та оперувати нормативно-правовими документами.

2. Профілактичні бесіди співробітниками управління патрульної поліції на теми «Загальна декларація про права людини»; «Конвенція ООН про права дитини»; «Хто може допомогти в захисті твоїх прав?»

Мета бесід – донести до дітей, що вони мають права і що у них є

можливість їх захищати, в той же час наголосити про наявність прав у всіх людей [55].

3. Профілактичні заходи в рамках Всеукраїнської акції «16 днів проти насильства» [1]:

- плакати (учні протягом двох тижнів малювали плакати та створювали колажі на тему припинення насильства та гармонізацію суспільства, техніки виконання вільні, напередодні з дітьми обговорили особливості створення соціальної реклами та способи підвищення їх ефективності, надано критерії оцінки плакатів; після того як всі бажаючі виконали свої плакати було створено галерею в холі, засобом онлайн голосування з урахуванням всіх критеріїв оцінки було визначено 6 переможців в номінаціях «Плакат-гармонія»; «Плакат- демократичність»; «Плакат-поклик»; «Плакат-інформування»; «Плакат-підтримка» та «Плакат-мотивація») [57]

- дискусії на теми «Форми насильства та шляхи їх попередження»; «Якщо життя – це гра, то закон – це її правила»; «Ярлики, які ми клеїмо на інших».

- виховна година «Підліткова агресія: міфи та правда про вік». Мета допомогти підліткам усвідомити зміни, що відбуваються в їх організмі та провокують негативні почуття, розвивати рефлексію, виховувати звичку звертатися по допомогу до психолога у кризових станах та ситуаціях.

4. Міні-лекція на тему: «Відповідальність підлітків перед законом».

Мета інформувати про кримінальну та адміністративну відповідальність підлітків та їх батьків у разі вчинення правопорушень/злочинів неповнолітніми; виховувати законослухняність; розвивати повагу до держави та суспільства [57].

5. Настільна гра «Стоп насильство!». Мета: профілактика насильницького спілкування в учнівському середовищі; розгляд питання запобігання насильству в сім'ї та жорсткому поведженню з дітьми, а також висвітленню

механізму взаємодії органів та служб у сфері протидії вказаним явищам [58].

6. Залучення учнів до розробки правопросвітницького проекту «Я маю право». Мета: сприяти розвитку ініціативності підлітків, заохочувати активність, розвивати навички проектної діяльності; сприяти заповненню дозвілля підлітків конструктивною пізнавальною діяльністю; вчити захищати свої права; розвивати креативність [59].

Вторинна профілактика проводилася індивідуально з одним учнем, який мав систематичні записи у особистій справі про порушення прав інших дітей, агресивну поведінку та прояви педагогічної занедбаності.

З сім'єю цього учня було проведено додаткові обстеження: склад сім'ї (повна), умови проживання (задовільні), стиль виховання (ліберальний) та стиль опіки (домінуюча гіперпротекція), дитина єдина в сім'ї, довгоочікувана пізня. Визначено чинники, що спричиняють прояви поведінки, що відхиляється – відсутність демократичного стилю виховання, знижений рівень контролю за обов'язками дитини, підвищений рівень потурань примхам, що може бути пояснено тим, що дитина пізня. Розроблено програму роботи з батьками та дитиною [60].

Бесіда з батьками «Самостійність в житті дитини». Мета: дати батькам усвідомлення, що гіперопікаюче виховання шкодить розвитку дитини та несе небезпеки для її соціалізації; вчити їх застосовувати адекватні педагогічні прийоми та наповнювати зміст виховання відповідно до вимог суспільства.

Вправи для батьків на зниження тривожності «Медитація», «Дихаємо по квадрату», «Мандала». Мета: допомогти батькам знизити рівень переживань за майбутнє дитини; заохотити їх до рефлексії; розвинути навички самоконтролю; допомогти в усуненні нав'язливих думок.

Систематичні доручення дитині в класі. Мета: створювати для дитини умови для реалізації внутрішнього потенціалу, формувати у підлітка почуття відповідальності за себе і за інших; розвиток навичок самоконтролю; виховання послідовності у діях, обов'язковості, самостійності.

Залучення дитини у шкільну редколегію. Мета: забезпечення змістовного

дозвілля, формування активної громадської позиції; розвиток організаторських навичок та уміння працювати в команді; виховання ввічливості; охайності, цілеспрямованості;

Корегуючі вправи на зниження агресії «Пластилінове пано»; «Картинна галерея»; «Чорно-біле кіно». Мета: формувати навички самоаналізу, визначення особистих сильних та слабких сторін; вчити підлітків досліджувати мотиви власної агресивної поведінки, виражати емоції через вербалізацію почуттів; вибрати найбільш ефективний спосіб розрядки гніву й агресивності, корегувати негативні емоції [55].

Міні-тренінг «Моє майбутнє». Мета: навчати планувати й передбачувати своє майбутнє, визначати життєві пріоритети та цінності створювати моделі майбутнього через планування й фантазування, інтегрувати його із сьогоденням. Впровадити елементи тренінгової програми зі зменшення агресії та підвищення рівня самооцінки [2].

Таблиця 2.2.

Програма первинної профілактики з учнями 9-А класу, розроблена на основі діагностики класу

Форма роботи	Обладнання	З ким проводиться	Хто проводить
Круглий стіл з профілактики злочинності «Що є закон?»	Презентація; фішки для мотивації відповідей; програма круглого столу	З усіма учнями класу, запрошені і інші учні школи (за бажанням)	Соціальний педагог, класний керівник, учні
Профілактичні бесіди на теми «Загальна декларація про права людини»; «Конвенція ООН про права дитини»; «Хто може допомогти в захисті твоїх прав?»	Роздаткові матеріали	З усіма учнями класу	Співробітниками управління патрульної поліції

Продовження таблиці 2.2

Профілактичні заходи в рамках Всеукраїнської акції	Інформація про конкурс плакатів; план	З усіма учнями школи	Соціальний педагог; психолог; класні керівники; батьки
«16 днів проти насильства»	дискусії; дидактичні матеріали виховної години		
Міні-лекція на тему: «Відповідальність підлітків перед законом».	Матеріали лекторію, медіа проектор, відеоматеріали	З усіма учнями класу	Класний керівник, вчитель з правознавства
Настільна гра «Стоп насильство!».	Картки та інструкція до гри	В першу чергу з учнями, що виявляють схильності до девіантної поведінки	Соціальний педагог
Правопросвітницький проект «Я маю право».	Зошити; доступ до мережі Інтернет та технічне приладдя, методичні вказівки по створенню проектів	За бажанням	Соціальний педагог, учні

Під час складання даної програми ми намагалися підібрати сучасні форми і методи роботи [20] з превенції відхилень у поведінці, щоб знизити рівень шкоди як для суспільства в обличчі оточуючих підлітків людей, так і для самого підлітка, оскільки девіантна поведінка шкодить і самій особі, яка її проявляє.

При побудові програми корекції, ми враховували, що соціально-педагогічна діяльність повинна базуватися на педагогічних принципах та здійснюватись в рамках спільної діяльності мультидисциплінарної команди школи із залученням батьків, робітників соціальних служб та представників

правоохоронних органів.

Для вторинної профілактики в роботі з дезадаптованими дітьми необхідно застосовувати індивідуальний підхід: визначити індивідуальні причини і фактори виникнення такої поведінки та розробити стратегію усунення їх та їх наслідків.

Прикладом такої індивідуальної роботи може послужити бесіда, яку ми використовували з батьками підлітка, у якого найсильніше проявляється делінквентна поведінка. Це була друга зустріч з батьками, перша бесіда була діагностичною.

Метою бесіди було знизити рівень гіперпротекції, дати батькам усвідомлення, що надмірний тиск та опіка, що не відповідає віковим нормам призводять до порушень розвитку та небажаної поведінки;

Завдання:

1) Знизити рівень тривожності батьків, дати їм усвідомлення, що якщо вони не будуть працювати зі своєю тривожністю та гіперопікою, то не зможуть забезпечити адекватне виховання та нашкодять майбутньому свого сина;

2) Скласти з батьками програму роботи над їх педагогічною культурою та план виховних заходів стосовно їх сина, які б відповідали принципу єдності вимог від школи та сім'ї;

3) Відпрацювати використання батьками педагогічних методів «доручення», «вирішення практичних кейсів».

Хід проведення:

Бесіда проводилась в кабінеті соціального педагога. Для зниження рівня напруги педагог використовує привітання та дає коротку інформацію про успіхи учня на шляху подолання девіантної поведінки (було використано показ фотографії з заходу в організації якого приймав участь їх син).

Після цього батькам надали коротке інформаційне повідомлення про взаємозв'язок гіперопіки та девіацій в поведінці. В ході інформаційного повідомлення використовувалась проста лексика без наукових термінів. Для закріплення ефекту було використано елемент бібліотерапії: зачитано притчу

«Мішок проблем».

В ході обговорення притчі було встановлено, що батьки впізнають себе в образі головної героїні притчі. В той же час вони виказали бажання позбутися тривожних станів та надмірної опіки. Їм було запропоновано скласти план роботи, що включав зниження рівня тривожності та підвищення педагогічної культури.

Батькам запропонували спробувати вправи на зниження тривоги «Дихання по квадрату»; «Слухаємо себе»; «Мандала».

Наступним кроком було формування єдиних вимог від школи та сім'ї та підвищення рівня вимогливості батьків до своєї дитини. Це завдання викликало у батьків певні труднощі, адже їм здавалося, що їх син не спроможний до такого рівня самостійності. В якості аргументу було знову запропоновано подивитись фото звіт з заходу, де хлопець проявляє активність свідомість та ініціативність. З певними сумнівами але батьки погодились з запропонованою програмою, внесли свої незначні корективи, які не протиріч ять профілактичній меті.

Заключним етапом було відпрацювання навичок доручення та вирішення практичних кейсів. Спочатку батькам пояснили суть методів. Після цього було практичне відпрацювання. Метод «доручення» батьки програли з соціальним педагогом у сюжетно рольовій грі, а метод «вирішення практичних кейсів» було проведено педагогом з батьками з використанням уточнюючих методичних вказівок.

Використання такого індивідуального підходу було доцільним, через те, що саме гіперопікаюча позиція батьків виступала головним фактором, що спричинював відхилення в поведінці хлопця.

Стосовно групової роботи з підлітками найбільш вдалим на нашу думку вийшли заходи: настільна гра «Стоп насильство!» та правопросвітницький проект «Я маю право». Саме ці заходи мали яскравий емоційний відгук та обговорювалися учнями між собою наступні дні після завершення, до педагогів були запити на повторення заходів.

Правопросвітницький проект «Я маю право».

Мав на меті розкрити взаємозв'язок прав та обов'язків, навчити учнів відстоювати свої права та поважати права інших; розвивати критичне мислення, самостійність, ініціативність, забезпечити конструктивне дозвілля, виховувати відповідальність.

Заходи проекту мали 6 етапів:

1. Командо утворюючий;
2. Генерація ідей та обрання форми реалізації проекту (обрано флешмоб по інформуванню людей про їх права);
3. Збір інформації, деталізація плану заходу, розподіл обов'язків;
4. Виконання обов'язків учнями, щодо організації флешмобу;
5. Реалізація проекту;
6. Підведення підсумків.

У процесі перебігу корекційної програми з підлітками класу та окремими батьками систематично здійснювався поточний контроль, анкетування, тестування, співбесіди та консультування підлітків.

Програма реалізовувалася в декілька етапів, частина заходів була перенесена в онлайн-формат, через розповсюдження коронавірусної хвороби. Заплановані заходи реалізовані в повному обсязі.

2.3. Аналіз результатів реалізації програми профілактики правопорушень

Основними формами здійснення профілактично-корекційної програми були групові інтерактивні заняття з великою кількістю ігрових компонентів та спрямованістю на конструктивне дозвілля, формування умінь та навичок взаєморозуміння, спілкування та самопізнання.

На нашу думку в ході роботи ми досягли:

- 1) розвитку позитивної соціальної динамки в групі підлітків та

особистісного зростання окремих підлітків;

2) розвитку в підлітків уміння орієнтуватися в складних ситуаціях та вирішувати їх самостійно, а у випадку якщо самостійне вирішення не можливе звертатись до психолога, соціального педагога, батьків;

3) розвитку навичок активного слухання, спроможність розуміти інших, розвитку емпатії;

4) підвищення рівня самооцінки, впевненості у власних силах підлітків, що мали занижену самооцінку;

5) розвитку в підлітків уяви, креативності та нестандартного мислення та навичок застосування цих здібностей на практиці;

б) підвищення пошукової активності учнів та орієнтації на активну життєву позицію.

Всі ці досягнення відбулися завдяки системі цілеспрямовано організованої інтенсивної дії, яка стимулювала вирішення багатьох актуальних проблем життєдіяльності учнів та здійснювалася з метою корекції старої та формування нової поведінки.

Після реалізації групової профілактичної та індивідуальної корекційної роботи з учнями 9-А було проведено повторні діагностики тими ж методами для визначення наявності змін.

Перевірку ефективності корекційної програми здійснено на основі обліку змін в пізнавальному, емоційно-вольовому та поведінковому компонентах. Після реалізації профілактичної програми та окремих корекційних заходів спрямованих на подолання існуючих девіацій в поведінці були проведені контрольні виміри.

Мета повторних вимірів – з'ясування результативності запропонованої програми.

Одержані експериментальні результати ми порівняли з результатами констатуючого експерименту.

Наочно отримані данні відображено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

**Зміни у рівні сформованості пізнавальної сфери девіантних підлітків
до і після корекційної програми**

Рівень сформованості пізнавальної сфери	Девіантні підлітки (до експерименту)		Девіантні підлітки (після експерименту)	
	%	Абсолют.	%	Абсолют.
Низький	12,7	15	3,2	4
Середній	75,8	81	78,5	94
Високий	11,5	14	18,3	22

Як бачимо з наведених даних відбулися зміни за всіма рівнями сформованості компонентів. Розбіжність між даними за низьким рівнем пізнавальної сфери склала 9,5 % в бік зменшення, тобто загальний рівень пізнавальної сфери підвищився. Середній та високий рівні збільшилися на 2,7 % та 10,4 % відповідно.

Більш наочно ці результати відображає гістограма на рисунку 2.6.

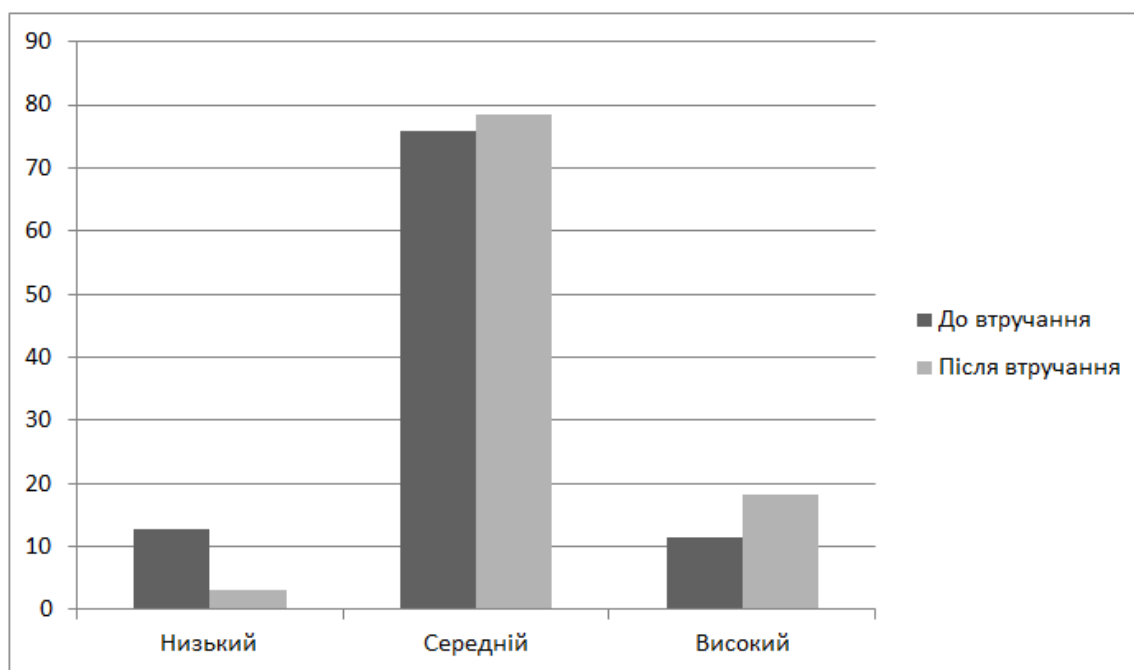

Рисунок 2.6. – Гістограма «Зміни у рівні сформованості пізнавальної сфери девіантних підлітків до і після корекційної програми».

Це дає підстави зробити висновок, що розроблена програма сприяла збільшенню кількості підлітків, що позитивно ставляться до навчальної діяльності, виконують доручення, прагнуть пізнавати світ. Зі спостережень можемо додати, що покращилося їх становище у колективі, вчителі та інші учні почали сприймати цих дітей більш позитивно, упрочнилися дружні стосунки окремих школярів, та в цілому покращилася соціальна динаміка колективу. Підлітки почали проявляти пластичність в поведінці, якщо опиняються в нових обставинах, то починають шукати шляхи самореалізації, визначили ключові життєві цілі та пріоритети, усвідомили потребу в здобутті знань, умінь та навичок як засобу для реалізації амбіцій та втілення планів на життя.

Позитивним є те, що у учасників експерименту відбулися ціннісно-змістові зрушення, зросла роль моральних орієнтирів та етичних компонентів поведінки. Ці новоутворення стали базисом моральної самооцінки.

Зміни у рівні сформованості емоційно-вольової сфери девіантних підлітків до і після експерименту була проаналізована в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Зміни у рівні сформованості емоційно-вольової сфери девіантних підлітків до і після корекційної програми

Рівень сформованості емоційно-вольової сфери	Девіантні підлітки (до експерименту)		Девіантні підлітки (після експерименту)	
	%	Абсолют.	%	Абсолют.
Низький	23,6	29	10,0	12
Середній	64,8	78	74,7	90
Високий	11,6	14	15,3	19

Як бачимо з таблиці 2.4. Сприятлива динаміка простежується за показниками рівня розвитку емоційно-вольової сфери, так на 13,6 % знизилась кількість підлітків з низьким розвитком емоційно вольової сфери, на 9,9 %

збільшилась кількість підлітків з середнім рівнем розвитку емоційно-вольової сфери і на 4,3 збільшилась кількість учнів з високим рівнем розвитку емоційно-вольової сфери.

Це дає нам підстави, зробити висновок, що запропонована програма значною мірою стимулює розвиток емоційно-вольової сфери та сприяє покращенню таких навичок школярів як самоконтроль, цілеспрямована регуляція своєї діяльності, планування та спроможність до рефлексії. Саме ці якості є основоположними в питаннях профілактики правопорушень, тому вважаємо, що цей результат підтверджує ефективність розробленої програми в умовах даної територіальної одиниці.

Більш наочно ці висновки показано на гістограмі (див. рисунок 2.7).

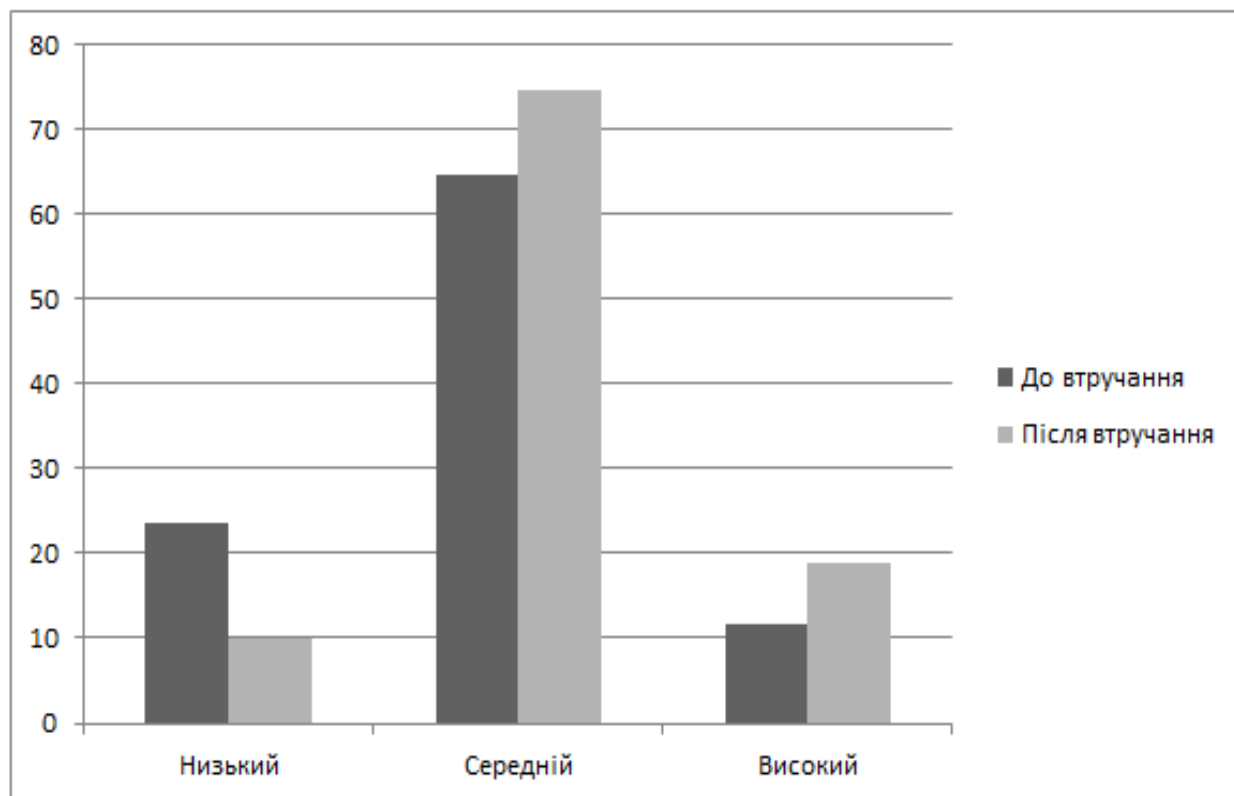

Рисунок 2.7. – Гістограма «Зміни у рівні сформованості емоційно-вольової сфери девіантних підлітків до і після корекційної програми».

Аналіз динаміки формування поведінкової сфери в контексті експерименту показано у таблиці 2.5.

На 24,3 % знизилась кількість підлітків з низьким рівнем сформованості

поведінкової сфери, що ми вважаємо дуже хорошим результатом, в той же час ми розуміємо, що без продовження систематичної роботи цей результат може бути втрачений. Більшість з підлітків перейшли з низького рівня на середній, тому різниця за цими показниками до і після експерименту складає 22,5 %, що свідчить про те, що для розвитку даної сфери можна здійснити ще багато заходів, та стимулювати розвиток до високого рівня.

Таблиця 2.5.

Зміни у рівні сформованості поведінкової сфери девіантних підлітків до і після корекційної програми

Рівень сформованості поведінкової сфери	Девіантні підлітки (до експерименту)		Девіантні підлітки (після експерименту)	
	%	Абсолют.	%	Абсолют.
Низький	34,3	42	10,0	12
Середній	57,3	67	79,8	95
Високий	9,4	11	11,2	13

Наочне відображення змін показано на гістограмі (див. рисунок 2.8.).

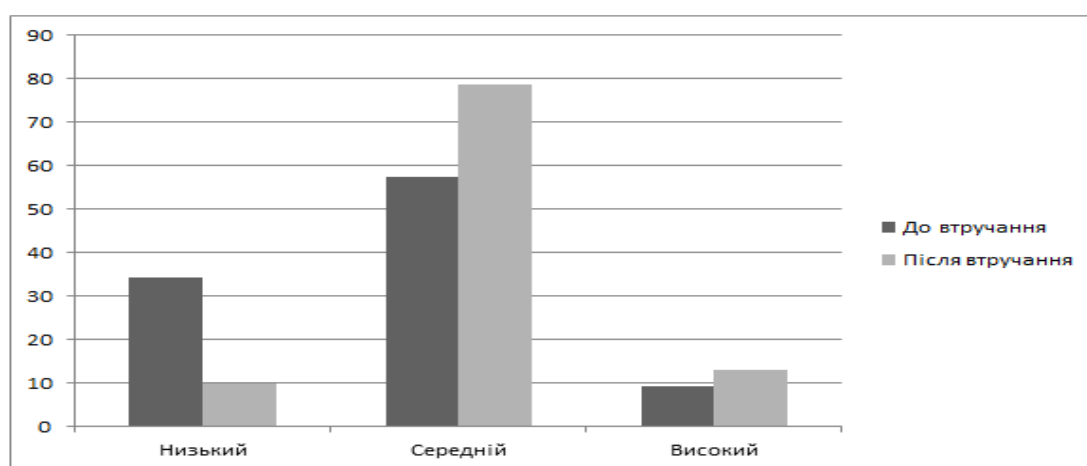

Рисунок 2.8. – Гістограма «Зміни у рівні сформованості поведінкової сфери девіантних підлітків до і після корекційної програми».

Розвиток поведінкової сфери на високому рівні зріс на 1,8 % частина дітей, що до початку експерименту перебували на середньому рівні після

здійснення нами профілактичної роботи сформували стійку потребу у спілкуванні.

Як бачимо, ефективність програми доведено, дане пілотне дослідження тепер можна екстраполювати на більш широкі вибірки учнів, оцінювати її ефективність для дітей з інших регіонів та типів поселень (селища, поселення міського типу, обласні центри), перевіряти ефективність з використанням контрольних груп.

Ми вважаємо, що з огляду на отримані результати, найдоцільніше запропонувати наступні психокорекційні заходи для роботи в загальноосвітніх школах:

а) спеціальні (спрямовані на нормалізацію окремих особистісних особливостей підлітка, а саме: тривожності, агресивності, ригідності, зверхності, підозрливості);

б) програмовані (такі, які передбачено планами роботи соціального педагога та психолога, збільшити їх частку на противагу імпровізованим);

в) симптоматичні (корекція очевидних симптомів) із поступовим переходом до особистісно-орієнтованих (пошук причин виникнення негативних явищ у поведінці та їх усунення);

г) групові (спрямовані на встановлення позитивної групової динаміки, налагодження стосунків в колективі підлітків, направлення діяльності групи в конструктивних напрямках).

Створена нами програма психологічної корекції нахилів до делінквентної поведінки в більшій мірі представлена як комплекс заходів, проте вона містить ряд спеціальних вправ, спрямованих на психокорекцію окремих індивідів, рівень розвитку делінквентної поведінки яких перевищує значення вище середнього.

Під час розробки нашої програми ми враховували, що програма спрямована не лише на усунення негативних проявів, а і на формування цілісної морально свідомої особистості, саме ому ми включили в неї блоки спрямовані на розвиток креативності, комунікативних навичок та рольового

соціально-психологічного розвитку.

Інструменти корекції, що використовуються в нашій роботі можна умовно поділити на три групи. Когнітивні інструменти покликані сформувати у підлітків аналітичні здібності, здатність до логічного пошуку способів вирішення конфліктних ситуацій, віднаходження компромісних рішень без використання агресії); емоційно-вольові інструменти покликані навчити підлітків конструктивним видам поведінки та способам виходу з імовірних критичних ситуацій; поведінкові інструменти покликані допомогти підліткам оволодіти контролю над своєю поведінкою та з метою техніками профілактики небажаних поведінкових імпульсів.

В своїй програмі ми використовували як групові та масові форми роботи з широким загальом підлітків так і індивідуальну роботу з тими підлітками, рівень девіантності яких суттєво перевищував середні значення. В індивідуальній роботі найчастіше застосовувались методи рольового програвання моделей конструктивної та асертивної поведінки, вправи з релаксації, психогімнастика, щоденники рефлексії.

На наш погляд, створена програма може мати ще ефективнішу результативність за умови використання її в умовах розвивально-корекційного соціального середовища, тобто цілеспрямовано створеного реабілітаційного простору.

ВИСНОВОК

В ході експерименту встановлено, що однією з основних умов профілактики та корекції девіантної поведінки є використання технологій. Які активізують процес самопізнання підлітків та роблять їх рефлексію продуктивною.

Розроблена нами програма містить як традиційні так і інноваційні форми та методи роботи, що реалізувались на трьох рівнях: когнітивному (формування у старшокласника об'єму, глибини, дієвості знань про моральні цінності; принципів та норм поведінки; проявляти відповідальне ставлення до дійсності); поведінковому (формування правомірності та визначеності ставлення до моральних норм формування морально-вольових спонук до реалізації моральних вчинків; свідомого морального обґрунтування особистого вибору; розвиток здатності здійснювати моральні дії) та емоційному (формування характеру моральних переживань, пов'язаних із нормами чи відхиленнями від них; гуманного ставлення до людини та вміння оцінювати поведінку сучасників з позиції чинних норм).

В ході дослідження теоретичних та практичних аспектів технології соціальної роботи з делінквентними підлітками ми дійшли ряду висновків.

девіантна (соціально дезадаптована) поведінка – це система вчинків, або окремі вчинки, які входять у протиріччя з існуючими у суспільстві нормами. Дезадаптація підлітків – одна з найактуальніших проблем сучасного суспільства, статистика свідчить про зростання дитячої дезадаптації та вказує на недостатність, непослідовність і теоретичну необґрунтованість кроків, що направлені на вирішення цієї проблеми в суспільстві взагалі, та в освітній системі, зокрема.

На нашу думку основним фактором формування делінквентної та соціально-дезадаптованої поведінки є сукупність соціальних передумов та чинників, що деструктивно впливають на розвиток особистості підлітка. Серед

таких чинників можемо назвати часту зміну шкіл; надмірну перенавантаження в процесі навчання; сімейні конфлікти, алкоголізм батьків та/або близьких родичів, емоційна та/або материнська деривація; конфлікти в навчальному середовищі (з педагогами або іншими учнями), тощо.

Головним вираженням делінквентної поведінки на ранніх етапах є явище важковиховуваності (спротив підлітка виховним впливам в результаті недостатнього засвоєння позитивного досвіду у суспільстві). Поглиблення соціальної дезадаптації призводить до девіантної поведінки, включаючи аддиктивні прояви (зловживання психоактивними речовинами, алкоголем) та делінквентну поведінку (схильність до правопорушень). Глибока делінквентна поведінка може перейти в кримінальну поведінку.

Сутністю соціально-педагогічної роботи з дітьми, що проявляють делінквентну поведінку є налагодження контакту з підлітком, послідовне виховання правової культури, розвиток у підлітків почуття власної гідності, забезпечення супроводу та підвищеного піклування, стимуляції розвитку позитивних рис характеру та опори на внутрішні сили підлітка, попередження відхилень в поведінці та корекція поведінки, що відхиляється.

Сприяння подоланню кризових станів, що спричинені віковими особливостями періоду пубертату та зовнішніми чинникам (сімейні кризи, порушення групової динаміки учнівського колективу, конфлікти з близьким оточенням) є одним з пріоритетів при соціально-педагогічній профілактиці правопорушень серед неповнолітніх.

Спрямування соціально педагогічної роботи на окремих підлітків, що виявляють активну делінквентну поведінку є доречним не лише з позиції формування у підлітка просоціальної поведінки з метою зниження рівня шкоди від деструктивної поведінки для самого підлітка та суб'єктів, яким він може завдати шкоди своїми протиправними діями, а і для оточуючих його підлітків, які можуть потрапити у поле його впливу та також почати проявляти девіантну поведінку.

Вся діяльність, яка здійснюється з метою профілактики делінквентної

поведінки підлітків будується на рівні суб'єкт-суб'єктної взаємодії, при чому як при індивідуальній так і при груповій роботі. Така діяльність здійснюється через культурно-дозвілєві, просвітницькі, реабілітаційні, корекційно-розвивальні та превентивні заходи.

Нами доведено, що існує взаємозв'язок між девіантною поведінкою та специфікою індивідуальних властивостей особистості. Досліджуючи комплекс властивостей особистості можна спрогнозувати вірогідну появу делінквентної поведінки ще до того, як з'являться перші очевидні негативні симптоми, що дасть змогу розпочати раннє втручання та попередити подальший розвиток соціальної дезадаптації. В той же час варто пам'ятати, що самі по собі індивідуальні особливості особистості не призводять до соціальної адаптації, а лише стають базисом для формування девіації за несприятливих зовнішніх умов, коли в кризових та складних ситуаціях трансформується ієрархія мотивів, знижується рівень морального цензу та втрачаються набуті в дитинстві стандарти поведінки.

В констатуючому експерименті ми підтвердили гіпотезу про те, що девіантна поведінка старшокласника залежить від рівня сформованості пізнавальної, емоційно-вольової та поведінкової сфер підлітка. В ході даного експерименту ми помітили існування розбіжностей за рівнями сформованості означених сфер у підлітків з про соціально та підлітків з девіантною поведінкою.

Формуючий експеримент полягав у проведенні розробленої нами профілактично-корекційної програми з підлітками класу. В ході цього етапу експериментальної роботи нами було реалізовано низку заходів індивідуальної та групової роботи, які були покликані стимулювати розвиток відповідних сфер особистості підлітків.

Контрольний експеримент дав змогу засвідчити позитивну динаміку, яка відбулася за всіма означеними компонентами, а саме пізнавальної, емоційно-вольової та поведінкової сфер підлітка.

Так, у сфері пізнавальної активності кількість підлітків з низьким рівнем

сформованості сфери зменшилась у 4 рази, з середнім рівнем – збільшилась у 1,2 рази, з високим – збільшилась у 1,5 рази.

Розбіжність між показниками сформованості емоційно-вольової сфери склала: на низькому рівні знизилася в 2,5; середньому – збільшилася у 1,2 рази; у високому – збільшилася у 1,4 рази.

У поведінковій сфері розбіжність між показниками сформованості цього показника склала: на низькому рівні – зменшилася у 3,5 рази; на середньому рівні – збільшилася у півтора рази; на високому – збільшилася в 1,2 рази.

Результати дослідження дають підстави стверджувати, що розроблена технологія профілактики делінквентної поведінки підлітків виявилася ефективною та відповідає поставленим цілям процесу корекції девіантної поведінки виявилась ефективною, затрати на реалізацію програми були мінімальними, що говорить про її економічну доцільність. Отже ми реалізували поставлені завдання та досягли мету дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акімова Н. М., Білецька В. В. З досвіду організації і проведення акції: «Плакаємо в серцях добро». Упорядники, 58 с.
2. Анн Л. Ф. Психологический тренинг с подростками. Санкт-Петербург. 2003. 271 с.
3. Аносова А. В., Безпалько О. В., Цюман Т. П. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми: посіб. у 2-х ч.; Ч. 2. / заг. ред. Т. В. Журавель, З. П. Кияниці. Київ : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 352 с.
4. Аніщенко О. В., Яковець Н. І. Сучасні педагогічні технології / За заг. ред. Н.І. Яковець. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 199 с.
5. Безпалько О. В. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ. 2016. 22 с.
6. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. Київ, 2003. 134 с
7. Бриндіков Ю. Інформаційно-просвітницька діяльність як інструмент превенції домашнього насильства (приклад Хмельницької області). *Актуальні питання гуманітарних наук*, 3(30), 2020. С. 239-245.
8. Ветров Н. И. Профилактика правонарушений среди молодежи. Москва : Юридическая литература. 1980. 184 с.
9. Гончаренко О. Служба пробації як суспільно-правовий інститут. Інститут пробації в Україні : *Сучасний стан і перспективи розвитку: матеріали міжнародного круглого столу* (16 квітня 2019 року), 2019. С. 63-65.
10. Глушко А. Активізація пізнавальної діяльності учнів засобами проектної діяльності в гуртках технічної творчості. *Педагогіка*. № 71. 2012. С.8-9.
11. Горбунова В. В. До проблеми методологічних засад експерименту в психології. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України* / за ред. академіка СД Максименка. 1(2). 2005. С. 383-386.
12. Жигайло Н. І. Девіантна поведінка дітей та молоді як форма соціальної

- дезадаптації. *Соціальна педагогіка*. № 8. 2007. С. 105–111.
13. Зайченко М. Діагностика та корекція девіантної поведінки учнів. *Соціальна педагогіка*. № 2. 2010. С. 41–55.
14. Зливков В. Л., Лукомська С. О., Федан О. В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
15. Інформаційне агенство UNN – Українські національні новини. URL : <https://www.unn.com.ua/uk/news/1775848-v-ukrayini-zmenshilasya-kilkist-zlochiv-skojenikh-nerovnolitnimi>
16. Игошев К. Е., Устинов В.С. Введение в курс профилактики правонарушений: учебное пособие . Горький : Горьковская высшая школа МВД СССР, 1977. 100 с.
17. Караваєва О. Я. Організація позаурочної роботи з правознавства в школі : навч.-метод. посіб. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 143 с.
18. Кашук М. Я. Правове виховання старшокласників у виховній роботі загальноосвітньої школи (друга половина ХХ століття): автореф. дис. ... канд.пед. наук. : 13.00.01. Дрогобич. 2015. 25 с.
19. Клішевич Н. А. Форми соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у різних соціальних інституціях. *Педагогічна освіта* : теорія і практика. Педагогіка. Психологія, № 19. 2013. 80 с.
20. Коротков П. В. Профілактика та корекція девіантної поведінки молоді у діяльності соціальних служб. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія : Психологічні науки. Вип. 114. 2013. С. 98-102.
21. Кошлань І. Г. Психологічні особливості емоційності підлітків та стилі сімейного виховання: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. : 19.00. 07 «Педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2005. 20 с.
22. Красняков Є. Державна політика в галузі освіти України в контексті реалізації освіти для демократичного громадянства і прав людини. *Вісник*. № 13. 2011. С. 23-25.
23. Кривонос О. Б. Соціальна профілактика делінквентної поведінки підлітків.

- Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. 2014. № 5. С. 190-198.
24. Кривуша В. І. Особливості ресоціалізації неповнолітніх злочинців. Київ «МП Леся», 2010. 140 с.
 25. Кікалішвілі М. В. Девіантна поведінка: поняття та ознаки. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 3. С. 109-122.
 26. Лекарь А. Г. Профилактика пре ступлений. Москва: Юридическая литература, 1972. 101 с.
 27. Магомедова Я., Мільчевська Г. Формування просоціальної поведінки неповнолітніх, які знаходяться в конфлікті з законом в умовах ювенальної пробачії. *Соціально-освітні домінанти професійної підготовки фахівців соціальної сфери та інклюзивної освіти: Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 23-24 жовт. Бердянськ. 2019. С. 204-210.*
 28. Маринченко Л. С. Соціально-педагогічна профілактика правопорушень підлітків в умовах ЗСО: магістерська робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. 105 с.
 29. Мокшанцев Р. И. Социальная психология : учеб. пособие для ВУЗов. Москва : Сибирское соглашение, Инфра-М, 2001. 408 с.
 30. Мудрик А. В. Социализация человека. Москва, 2004. 304 с.
 31. Науково-практичний коментар до Закону України «Про пробачію» / за заг. ред. О. Л. Копиленка, Є. Ю. Бараша. Київ : ФОП Кандиба Т.П., 2019. 114 с.
 32. Нелюбіна Д. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. URL : <http://www.viche.info/journal/3299/>
 33. Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (ОФДВІ) В. М. Русалова URL : http://psychic.at.ua/publ/psikhodiagnostyka/diagnostika_temperamentu_i_kharakteru/opituvvalnik_strukturi_temperamentu_v_m_rusalov_ost/13-1-0-86
 34. Опросник уровня агрессивности Басса – Дарки. URL : <http://psylab.info>
 35. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : у 2 кн. Київ, 2004. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. 576 с.

36. Оржеховська В. М. Девіантна поведінка неповнолітніх та міжсекторальна стратегія її профілактики. *Педагогічна і психологічна наука в Україні* : зб. наук. пр. до 15-річчя АПН України у 5-ти т. / ред. В. Г. Кремень. Київ. Т. 1 : Теорія та історія педагогіки. 2007. С. 349–358.
37. Оржеховська В. М., Кириченко В. І., Єжова О. О., Федорченко Т. Є. Концепція формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу в умовах нової соціокультурної реальності (проект). *Наукові записки*. Серія «Психолого-педагогічні науки». 2013. (2). С. 41-48.
38. Оржеховська В. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх: навч.-метод, посібник. Київ : ВіАН, 1996. 203 с;
39. Павелків В. Р. Мотиви девіантної поведінки у представників молодіжних субкультур. URL : <http://appsychology.org.ua/data/jrn/v10/i26/53.pdf>
40. Палько І. Настільна просвітницько-профілактична гра як один з ефективних інструментів формування міжкультурної толерантності майбутніх соціальних педагогів. *Актуальні проблеми соціальної сфери*. 2017. Вип. 5 122. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/25333/1/Палько%20І.%20М.pdf>
41. Пономаренко Г. В. Служба пробачії: концепція, засади діяльності, організаційна структура Відновне правосуддя в Україні: монографія. Запоріжжя : ЗНУ, 2017. 360 с
42. Приходько Валентин Миколайович. Підготовка майбутніх педагогів до превентивного виховання дітей із неблагополучних сімей: дис... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2004. 20 с.
43. Про пробачію. Закон України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/160-19>
44. Підготовка до звільнення осіб, які відбувають покарання у виді обмеження або позбавлення волі на певний строк, у тому числі неповнолітніх : метод. посібник / за ред. Т. В. Журавель, Ю. В. Пилинас ; авт.-кол.: В. М. Вовк, Т. В. Журавель, В. М. Калівошко та ін. Київ : Версо-04, 2012. 168 с.
45. Решетняк В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки

- молодших школярів у дозвіллевій діяльності. магістерська робота. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2019. 105 с.
46. Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05. Київ, 2005. 20 с.
47. Рябовол Л. Т. Правова освіта, правове виховання, шкільна правова освіта: проблема визначення та співвідношення. *Педагогіка формування творчої особистості*. 2011. С. 187
48. Сайт Запорозького городского центра социальных служб для семьи, детей и молодежи (ЗГЦСССДМ). URL : <https://zmcsssdm.at.ua/>
49. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посібник для підвищення кваліфікації працівників соціальних служб для молоді. 4-а частина / за ред. А.Я. Ходорчук. Київ : ДЦССМ, 2003. 272 с
50. Соціальні умови попередження девіантної поведінки молоді на сучасному етапі. / О. Балакірева, П. Дупленко, І Жогло та ін. *Молодь України : стан, проблеми, шляхи розв'язання* : зб. наук. публ. Київ, 2012. Вип. 7. С. 58-65.
51. Сочивко Д. В. Пенитенциарная антропология. Опыт систематизации психологопедагогической теории и практики в местах лишения свободы. Москва, 2006. 320 с.
52. Сухарев А.Я., Крутских В.Е. Большой юридический словарь. Москва : ИНФРА-М, 2000, 704 с.
53. Ткачук І. В. Організація системи профілактики правопорушень серед дітей та підлітків на основі гуманізації сучасної школи.
URL : <http://klasnaocinka.com.ua/uk/article/organizatsiya-sistemi-profilaktikipravoporushen-s.html>
54. Федорченко Т. Є. Профілактика девіантної поведінки школярів в умовах соціокультурного середовища: соціально-педагогічний аспект : монографія. Черкаси : ФОБ Чабаненко Ю.А., 2011. 492 с.
55. Федорчук В. М. Тренінг–інструмент особистісного зростання особистості. *Проблеми сучасної психології*. № 9. 2010. С.75-78.
56. Фіцула М. М. Відхилення у поведінці неповнолітніх: шляхи

попередження та подолання : навч.-метод. посібник. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2008. 432 с.

57. Фіцула М. М. Правове виховання учнів. Київ : ІЗМН, 1997. 148 с.
58. Харченко С. Я. Робота соціального педагога з дітьми девіантної поведінки. Харків : Вид. група «Основа», 2012. 143 с
59. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург, 2002. 608 с.
60. Яковець І. С., Карелін В. В. Щодо оцінки ризиків вчинення нових кримінальних правопорушень особами, які відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі. URL : <http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/handle/123456789/4029>

ДОДАТКИ

Додаток А

Оцінка форм конфліктної поведінки (модифікований варіант Басса - Дарки)

Питання (відповідати лише так, чи ні):

1. Якщо я розлючуся, то мені хочеться вдарити когось.
2. Я ніколи не буваю настільки сердитим, щоб кидатися предметами.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по-гарному, я не виконаю прохання.
5. Мені здається, що до мене бувають часто несправедливі.
6. Я не люблю коли про мене говорять щось у мене за спиною.
7. Я не можу удержатися від суперечки, якщо друзі не згодні із мною.
8. Якщо мені траплялося обдурити когось, я відчував (ла) болісні каяття совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину.
10. Коли я дратуюся, то хлопаю дверима.
11. Іноді люди дратують мене просто своєю присутністю.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться його порушити.
13. Іноді мене гризе заздрість, хоча я цього не показую.
14. Я думаю, що багатьом дітям з нашого класу я не подобаюсь.
15. Я вимагаю, щоб люди поважали мої права.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
18. Іноді я виражаю гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
19. Я часто почуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.

20. Якщо хтось вдає із себе «головного», я завжди поступаю йому всупереч.

21. Немає людей, яких я по-справжньому ненавидів би.

22. Напевно, є досить багато однолітків, які мені заздять.

23. Навіть якщо я злюся, я ніколи не кричу.

24. Школярі, які не хочуть вчитися, повинні відчувати почуття провини.

25. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось ударить мене.

26. Я можу згадати випадок, коли був таким злим, що брав перший предмет і ламав його.

27. Я буваю грубуватий стосовно школярів, які мені не подобаються.

28. Коли із мною розмовляють командним тоном, мені нічого не хочеться робити.

29. Звичайно я намагаюся приховувати погане ставлення до однолітків.

30. Іноді мені здається, що наді мною сміються.

31. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати все, що я про нього думаю.

32. Мене гнітить те, що я мало слухаюся своїх батьків.

33. Якщо хтось першим ударить мене, я не відповім йому.

34. У суперечці я часто підвищую голос.

35. Я не дратуюся через дріб'язки.

36. Коли хтось вдає із себе «головного», я роблю все, щоб він не зазнався.

37. Я не завжди одержую те хороше, на що, як мені здається, заслуговую.

38. У мене немає ворогів, які хотіли б мені нашкодити.

39. Я часто погрожую однокласникам, хоча й не збираюся приводити погрози виконання.

40. Я роблю багато такого, про що згодом жаль.

Ключ до тесту Басса - Дарки

1.	Фізична агресія	1	-9	17	-25	-33
2.	Непряма агресія	-2	10	18	26	34
3.	Дратівливість	3	11	19	27	-35
4.	Негативізм	4	12	20	28	36
5.	Уразливість	5	13	-21	29	37
6.	Гідозрілість	6	14	22	30	-38
7.	Вербальна агресія	7	15	-23	31	39
8.	Почуття провини	8	16	24	32	40

Додаток Б

Опитувальник формально-динамічних властивостей індивідуальності (ОФДВІ) В.М. Русалова

Питання (не характерно для мене, мало характерно для мене, досить характерно для мене, характерно для мене).

1. Я часто відчуваю потребу в русі.
2. Я не шукаю нових рішень відомих проблем.
3. Я постійно хочу здобувати нові знання.
4. У вільний час я із задоволенням займаюся фізичною працею.
5. Я швидко рахую.
6. Я сильно переживаю, коли здаю іспит менш успішно, ніж очікував (а).
7. Я віддаю перевагу самоті, а не великій компанії.
8. Мені легко одночасно виконувати кілька справ, наприклад, дивитися телевізор і читати.
9. Мені легко виконувати розумову роботу, що вимагає тривалої уваги.
10. Я переживаю, коли виконую завдання не так, як варто було б.
11. Я – легкий (ка) на підйом.
12. Я засмучуюсь, коли виявляю свої помилки при виконанні інтелектуальної роботи.
13. Я легко перемикаюся з однієї справи на іншу.
14. Я швидко вирішую арифметичні завдання.
15. Мені не важко включитися в розмову.
16. Я рухлива людина.
17. Я утомлююся від тривалої розумової роботи.
18. Я легко перемикаюся з рішення однієї проблеми на іншу.
19. Я віддаю перевагу швидкій ходьбі.
20. Моя мова повільна й некваплива.
21. Я часто висловлюю свою думку, не подумавши.

22. Я засмучуюся, якщо мені не вдається щось змайструвати самому (ой).
23. Я люблю інтелектуальні ігри, у яких потрібне швидке прийняття рішення.
24. Я відчуваю незручність через те, що в мене поганий почерк.
25. Я часто відчуваю побоювання того, що можу не впоратися з роботою, яку вимагає розумової напруги.
26. Я ранима людина.
27. Я неохоче виконую термінову розумову роботу.
28. Я часто не можу заснути тому, що мені не вдається знайти рішення якоїсь проблеми.
29. Я завжди виконую свої обіцянки незалежно від того, зручно мені це чи ні.
30. Я засмучуюся, посперечавшись із друзями.
31. У мене псується настрій, коли я довго не можу вирішити якусь проблему.
32. Мені легко займатися фізичною працею тривалий час.
33. Я почував (а) би себе дискомфортно, якби на тривалий час був (а) би позбавлений (а) можливості спілкування з людьми.
34. Я ніколи не спізнився (а) на побачення або на роботу.
35. У мене багато друзів і знайомих.
36. Я регулярно читаю про нові досягнення науки й техніки.
37. Я сильно хвилююся перед майбутнім іспитом.
38. Зазвичай я думаю неквапливо.
39. Мені подобається майструвати речі своїми руками.
40. Я успішно виконую роботу, що вимагає тонких і скоординованих рухів.
41. Мені легко готуватися до декількох іспитів одночасно.
42. Буває, що я говорю про речі, у яких не розбираюся.
43. Моя мова часто випереджає мої думки.

44. Я схильний (на) перебільшувати свої невдачі, пов'язані з розумовою діяльністю.
45. Я люблю брати участь у спортивних іграх, що вимагають швидких рухів.
46. Під час бесіди мої думки часто перескакують із однієї теми на іншу.
47. Мені легко було б здати два іспити в один день.
48. Я почуваю в собі надлишок інтелектуальної енергії.
49. Мені подобаються ігри, що вимагають швидкості й спритності рухів.
50. Мені важко говорити швидко.
51. Мені легко зав'язувати знайомства першим.
52. Я відчуваю досаду, коли у мене не вистачає спритності для участі в спортивних іграх на відпочинку.
53. Я швидко думаю, перебуваючи в будь-якій ситуації.
54. Робота, що вимагає повної віддачі розумових сил, відштовхує мене.
55. Я засмучуюся від того, що пишу повільно й іноді не встигаю записувати необхідну інформацію.
56. Я переживаю, коли мене не розуміють у розмові.
57. Я говорю вільно, без запинок.
58. Я охоче виконую фізичну роботу.
59. Мені легко виконувати одночасно кілька завдань, що вимагають розумової напруги.
60. Я волію займатися роботою, що не вимагає великого фізичного навантаження.
61. Я сильно хвилююся під час іспиту.
62. Мені потрібно багато часу, щоб розібратися в тій або іншій проблемі.
63. Як правило, я не вступаю в спілкування з малознайомими людьми.
64. Я легко навчаюся ремеслу (рукодільлю).
65. Мені подобаються завдання на «кмітливість».
66. Я віддаю перевагу одноманітній фізичній роботі.
67. Нерідко я конфліктую із друзями через те, що говорю, не подумавши.

68. Я волію постійно перебувати серед людей.
69. Я пишу швидко.
70. Я швидко утомлююся від фізичної роботи.
71. Я говірка людина.
72. Іноді я перебільшую негативне відношення до себе з боку своїх близьких.
73. У мене часто псується настрій через те, що зроблена мною річ виявляється не зовсім удаюю.
74. Я легко ображаюся, якщо мені вказують на мої недоліки.
75. Під час фізичної роботи я часто роблю перерви для відпочинку.
76. Мені подобається різноманітна ручна праця.
77. Мені легко внести пожвавлення в компанію.
78. Я відчуваю тривогу, переходячи вулицю перед транспортом, що рухається.
79. Мені легко провести пряму лінію від руки (без лінійки).
80. Я можу, не роздумуючи, поставити запитання незнайомій людині.
81. Мене дратує швидка мова співрозмовника.
82. Я із задоволенням виконую розумову роботу.
83. Я вважаю свої рухи повільними й неквапливими.
84. Багато хто вважає мене фізично сильним.
85. Коли я жваво розповідаю про щось, я прибігаю до міміки й жестів.
86. У мене бувають думки, які мені не хотілося б повідомляти навколишнім.
87. Для підготовки до іспитів я витрачаю часу менше, ніж інші.
88. У моїй мові багато тривалих пауз.
89. Мене засмучує те, що я фізично менш розвинений (а), ніж хотілося б.
90. Я сильно хвилююся перед відповідальною розмовою.
91. Я утомлююся, коли доводиться довго говорити.
92. Я почуваю в собі надлишок фізичних сил.
93. Рухи моїх рук швидкі й стрімкі.

94. Я вільно почуваю себе у великій компанії.
95. Мені подобаються завдання, що вимагають постійного перемикання уваги.
96. Я віддаю перевагу завданням, не пов'язаним з великим розумовим навантаженням.
97. Я волю вирішити завдання до кінця, перш ніж узятися за іншу.
98. Навіть перебуваючи в тісному колі друзів, я залишаюся мовчазним.
99. У роботі по господарстві я легко перемикаюся з однієї справи на іншу.
100. Я вважаю себе майстром на всі руки.
101. Я легко висловлюю свої думки в присутності незнайомих людей.
102. Я досить швидко виконую фізичну роботу.
103. Мене засмучують незначні помилки, допущені при рішенні якогось завдання.
104. Я швидко читаю вголос.
105. Я переживаю через те, що в мене немає досить виражених здатностей для оволодіння ремеслом, яке цікавить мене.
106. Я ґрунтовно планую майбутню розумову роботу, щоб уникнути можливих помилок.
107. Я не відрізняюся оригінальністю в рішенні завдань.
108. Мене засмучує, що я недостатньо добре володію ремеслом (рукоділлям).
109. Я сильно хвилююся, коли мені доводиться з'ясовувати відносини із друзями.
110. Я маю потребу в людях, які мене підбадьорюють і утішають.
111. Я намагаюся уникати важкої фізичної роботи.
112. У вільний час мене тягне поспілкуватися з людьми.
113. Я волю подумати, зважити, і лише потім висловитися.
114. На вечірках і в компаніях я тримаюся окремо.
115. Я без особливої роботи зміг (ла) би накреслити складну геометричну

фігуру.

- 116. У компанії я зазвичай починаю розмову першим.
- 117. Я легко сприймаю швидку мову.
- 118. У мене повільні рухи, коли я що-небудь майструю.
- 119. Я швидко вирішую головоломки.
- 120. Тривала підготовка до іспитів стомлює мене.
- 121. Я іноді брешу.
- 122. Я волю виконувати фізичну роботу у швидкому темпі.
- 123. Мені подобається швидко говорити.
- 124. Коли я виконую роботу, що вимагає тонкої координації рухів, я відчуваю деяке хвилювання.
- 125. Я люблю бувати в великих компаніях.
- 126. Я не намагаюся уникати конфліктів.
- 127. Я здатний (а) виконувати тривалу фізичну роботу без стомлення.
- 128. Мені приємні швидкі рухи.
- 129. Я люблю самоту.
- 130. Мені легко настроїтися на виконання нового завдання.
- 131. Мені важко було б зробити потрібну річ своїми руками.
- 132. Я вважаю себе фізично сильною людиною.
- 133. Я віддаю перевагу роботі, що не вимагає віддачі інтелектуальних сил.
- 134. Мені важко втриматися від висловлення зненацька виниклої ідеї.
- 135. Я з легкістю можу звернутися із проханням до іншої людини.
- 136. Мені подобається робота, що не вимагає швидких рухів.
- 137. Я віддаю перевагу повільній, спокійній розмові.
- 138. Я відчуваю почуття образи від того, що оточуючі мене люди. як мені здається. обходяться із мною гірше, ніж варто було б.
- 139. Розумова робота для мене більше приваблива, ніж фізична.
- 140. Зазвичай я дочитую книгу до кінця, перш ніж узятися за нову.
- 141. У ручній праці мене дратують найменші неполадки.

142. Я зазвичай повільно виконую інтелектуальні завдання.
143. Я люблю багато читати.
144. Коли я щось майструю, я звертаю увагу навіть на незначні погрішності.
145. Багато хто вважають, що я досить кмітлива людина.
146. У розмові я легко ображаюся по дрібницях;
147. Приступаючи до рішення навіть нескладного завдання, я відчуваю почуття непевності.
148. При спілкуванні з людьми я часто почуваю себе непевно.
149. Я легко переглядаю свої рішення й приймаю нові.
150. Серед моїх знайомих є люди, які мені явно не подобаються.

Ключі до шкал ОФДСІ

ШКАЛИ	ПУНКТИ
Ергичність психомоторна (ЕРМ)	1, 4, 32, 58, 60*, 70*, 75*, 84, 92, 111*, 127, 132.
Ергичність інтелектуальна (ЕРІ)	3, 9, 17*, 36, 48, 54*, 82, 96*, 120*, 133*, 139, 143.
Ергичність комунікативна (ЕРК)	7*, 33, 35, 63*, 68, 77, 94, 98*, 112, 114*, 125, 129*,
Пластичність психомоторна (ПМ)	11, 13, 39, 40, 64, 66*, 76, 79, 99, 100, 115, 131*.
Пластичність інтелектуальна (ПІ)	2*, 8, 18, 41, 47, 59, 95, 97*, 107*, 130, 140*, 149.
Пластичність комунікативна (ПК)	15, 21, 43, 46, 51, 67, 80, 101, 113*, 116, 134, 135.
Швидкість психомоторна (СМ)	16, 19, 45, 49, 69, 83*, 93, 102, 118*, 122, 128, 136*.
Швидкість інтелектуальна (ШІ)	5, 14, 23, 27*, 38*, 53, 62*, 65, 87, 119, 142*, 145.
Швидкість комунікативна (ШК)	20*, 50*, 57, 71, 81*, 85, 88*, 91*, 104, 117, 123, 137*.
Емоційність психомоторна (ЕМ)	22, 24, 52, 55, 73, 78, 89, 105, 108, 124, 141, 144.
Емоційність інтелектуальна (ЕІ)	6, 10, 12, 25, 28, 31, 37, 44, 61, 103, 106, 147.
Емоційність комунікативна (ЕК)	26, 30, 56, 72, 74, 90, 109, 110, 126, 138, 146, 148.
Контрольна шкала (КШ)	29, 34, 42*, 86*, 121*, 150*

Примітка: в розряді * – визначені пункти, що вилітають перекодування (1 = 4) (2 = 3) (3 = 2) (4 = 1).

Додаток В

Анкета

Прізвище _____

Ім'я _____

По-батькові _____

Вік _____

Стать Ч / Ж _____

Виховують: батьки / один з батьків / опікун _____

Інші члени родини (ППІ, вік, родинні відносини, робота): _____

Скільки житлових кімнат у квартирі _____

Чи є свої кімната / стіл _____

Місце роботи, посада, освіта батьків (опікунів): _____

Матеріальне становище родини: неможливі / середній статок / високий рівень статку.

Психологічний клімат у родині, взаємини між: Батьком і матір'ю (батьками) _____

Батьком (вітчимом) і дитиною _____

Матір'ю (мачухою) і дитиною _____

Іншими дітьми _____

Іншими членами родини _____

Особливості виховання: Строгий контроль над поведінкою / обмеження самостійності / гіперопіка / більша самостійність / безоглядність / зверхність / протистояння дорослих і дитини / протистояння родини школі / емоційна холодність

Додаток Г

Результати опитування учнів за методикою Басса - Дарні

ФІО	Фізична агресія	Непряма агресія	Роздратування	Негативнім	Образа	Підозрітість	Вербальна агресія	Провина	Інд. Ворожості	Інд. Агресивності
Учень 1	9	2	6	1	4	7	8	7	11	23
Учень 2	8	7	4	4	4	2	12	9	6	24
Учень 3	9	5	6	3	7	8	7	5	15	24
Учень 4	9	8	6	3	8	7	7	6	15	22
Учень 5	5	3	7	5	5	9	5	4	14	17
Учень 6	8	2	5	5	7	6	7	8	13	20
Учень 7	6	5	7	4	7	6	10	7	13	23
Учень 8	4	6	9	3	6	3	9	3	9	22
Учень 9	9	6	9	4	7	3	9	6	10	27
Учень 10	10	8	8	3	6	8	11	3	14	20
Учень 11	10	6	6	3	7	9	11	8	16	27
Учень 12	5	6	7	4	7	6	10	9	13	22
Учень 13	9	7	6	4	8	5	9	5	13	24
Учень 14	7	8	5	3	7	2	5	5	9	17
Учень 15	6	3	9	4	4	4	10	6	8	20
Учень 16	3	4	5	2	1	5	7	7	11	15
Учень 17	7	6	4	3	2	5	7	5	7	16

Джерело: побудовано автором на основі анкетних даних.

Результати опитування учнів за методикою Русалова

Учень	ЕРМ	ЕРІ	ЕРК	ПМ	ПІ	ПІ'	СМ	ШМ	ШР	ЕМ	ЕІ	ЕН	СМ'	ПМ'	ПМ'	ПМ'	ПМ'	ПМ'	ПМ'
Учень 1	16	30	28	27	21	47	26	27	27	100	98	110	105	86	79	111	109	151	139
Учень 2	7	26	29	22	17	20	28	27	26	35	31	27	23	77	75	91	243	66	177
Учень 3	6	27	31	30	18	28	28	27	39	37	31	41	32	83	79	109	276	92	183
Учень 4	7	22	33	31	28	35	30	33	32	33	30	30	31	96	98	93	287	92	196
Учень 5	11	27	26	35	14	24	18	23	37	29	34	35	37	97	82	100	279	106	173
Учень 6	15	30	32	26	16	26	30	28	39	40	35	27	36	83	78	102	268	111	157
Учень 7	7	22	28	27	28	21	29	28	28	27	22	35	32	73	78	82	257	88	149
Учень 8	15	33	33	30	12	27	29	27	27	37	30	32	27	96	81	99	278	86	192
Учень 9	10	32	26	38	22	29	27	33	19	39	39	34	18	103	99	102	306	60	246
Учень 10	17	27	24	32	18	26	29	26	41	43	40	42	34	87	97	103	303	101	202
Учень 11	6	27	31	43	16	26	24	26	24	41	40	36	31	111	78	102	311	83	228
Учень 12	10	22	21	35	11	23	21	14	26	43	30	37	24	92	81	93	273	72	164
Учень 13	29	33	28	44	19	24	27	31	42	39	42	38	21	102	112	103	333	103	231
Учень 14	10	22	21	24	11	23	21	14	26	43	30	37	24	92	81	93	273	72	164
Учень 15																			
Учень 16	12	31	21	31	21	47	24	24	24	14	11	24	17	107	112	48	307	44	213
Учень 17	8	32	22	25	23	22	22	22	22	27	22	21	21	111	112	104	316	32	216

Джерело: побудовано автором на основі анкетних даних.